

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Əsgərova Günel Əli qızı

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏYİNİ SÖZ
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ ONLARIN ARASINDA SİNTAKTİK
ƏLAQƏLƏR

İxtisas: Dilşünaslıq

İxtisaslaşma:

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Elmi rəhbər: Mahmudova Şəfaqət

Bakı- 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. DİLÇİLİKDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ PROBLEMİ	8
1.1.Söz birləşmələri, onların ümumi xüsusiyyətləri	8
1.2. Qeyri-təyini ismi birləşmələr	28
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ, SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR	38
2.1.Sintaktik əlaqələr və onların səciyyəsi	38
2.2. Azərbaycan və İngilis dilində təyini söz birləşmələri	47
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 2001-ci il iyunun 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı Azərbaycan ədəbi dilinin tətbiqinin genişləndirilməsinə, Azərbaycan dilinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Dilçilik. Fərmanda dilçiliyimizin qarşısında duran vəzifələr də göstərilir. Ana dilimizin böyük hamisi Heydər Əliyevin bu tarixi xidməti Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına təkan vermişdir. Hazırda Azərbaycan dilçiliyində yeni yüksəliş başlanmışdır, o cümlədən Azərbaycan dilindən hərtərəfli istifadə olunur və öyrənilir.

Bildiyiniz kimi, Azərbaycan dilinin ən aktual və mühüm tədqiqat sahələrindən biri onun qrammatik quruluşudur. Dilin qrammatik quruluşunun elmi arqumentlərlə milli səviyyədə öyrənilməsi sahə və mövzu üzrə həyata keçirilir. Dissertasiya İngilis və Azərbaycan dillərində müəyyən söz birləşmələrinin təhlilinə və onlar arasındakı sintaktik əlaqələrin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Söz birləşmələri sistemində, xüsusən də söz birləşmələri sistemində müəyyən söz birləşmələri xüsusi yer tutur. Azərbaycan və ingilis dillərində təsviri ifadələr geniş şəkildə işlənib hazırlansa da, onlar uzun müddət müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilmiş və diqqətdən kənar qalmışdır. Fikrimizcə, bunun başqa bir səbəbi rus dilində belə mürəkkəb sözlərin olmaması və bəzi Azərbaycan qrammatika kitablarının rus qrammatikasının təsiri altında yazılmasıdır. Bu mənada rus dili sistemi əsasında yazılmış bəzi qrammatika dərsliklərində bunlar nəzərə alınmır və Azərbaycan dilinin qrammatikasının xüsusiyyətləri göstərilir.

Azərbaycan dilinin sintaksisinin öyrənilməsində mühüm nailiyyətlərə baxmayaraq, burada bir sıra mübahisəli məsələlər və problemlər mövcuddur. Görkəmli alimlərimiz Muxtar Hüseynzadə, Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov və başqaları müəyyən ifadələr sahəsində dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ingilis dili ifadə və cümlələrdə sözlər arasında sintaktik münasibətlər əsasən köməkçi sözlərlə - köməkçi feillər, önlüklər, artikllər, söz sırası və s. qrammatik vasitələr ifadə

olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənmək, yəni onları təzadlı şəkildə müqayisə etmək, həmçinin hər ikisinin problemlərini izah etmək lazımdır. Əgər elmin heç bir sahəsində həll olunmamış problem yoxdursa, bu elm sahəsi yaşaya bilməz. Qeyd edək ki, dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrindən olan sintaksis və onun tərkib hissəsi olan söz birləşməsinin də özünəməxsus problemləri var. Beləliklə, demək olar ki, hər bir dildə ifadələrin quruluşunun və mənasının müəyyən edilməsi, onların düzgün istifadə qaydalarının öyrənilməsi mühüm məsələlərdəndir.

İfadələrin öyrənilməsi semantika, leksikologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar bu mövzunun dilçilik, dil tədrisi və tərcümənin müxtəlif sahələrində əhəmiyyətini göstərir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, iki dildə - İngilis və Azərbaycan dillərində sözlərin sintaktik birləşməsi probleminin tədqiqi, həmçinin söz birləşmələri ilə bağlı müxtəlif anlayışların tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri və problemə yanaşma fərqlidir. Bütün bunlar tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi: İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələri ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış, ayrı-ayrı kitablar və monoqrafiyalar nəşr edilmiş və bu barədə ümumi qrammatikaya dair bir sıra kitablarda bəhs edilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda müstəqil tədqiqat işləri daha çox diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, sintaksislə bağlı nəzəri anlayışlar rus dilçiliyində mühüm yer tutduğundan bu məktəbin resurslarından istifadə edən Azərbaycan dilçi alimləri bu istiqamətdə dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Baxşiyev H. “Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri” (2002) kitabında frazeoloji birləşmələrin sistemli şəkildə toplanmasına nail olmuşdur. Tədqiqat işində İngilis dilində işlənən ismi birləşmələrlə Azərbaycan dilində işlənən ismi birləşmələr müqayisə olunduğundan biz də bu mənbələrdən yararlanmışıq. Bu tədqiqat işlərindən Kazımov Q. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (2008), Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri (1992) və s. adlarını çəke bilərik.

Мячина А.В. “О лингвистической валентности и ее реализации в контексте. Вопросы английской контекстологии”, Пальмер Г.Е. “Устный метод обучения иностранным языкам” (1960), Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность (1974), Crystal D. “Making Sense of Grammar” (2004),

D. Making. Sense of Grammar, Krusinga C. A. “Handbook of Present-day English London” və başqaları öz əsərlərində ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin təhlilinə aid geniş yer vermişlər.

Adları qeyd edilən tədqiqat əsərlərinə ümumi olaraq nəzər yetirdikdə belə aşkar etdik ki, həmin əsərlərdə irəli sürülən müəyyən fikirlər və göstərilmiş dil faktları dilçiliyin söz birləşmələri sahəsinin tədqiqi zamanı müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Ancaq bunların əksəriyyətində hansısa bir dilin materialına əsasən söz birləşmələrinin meyarı, frazeologiya ilə sabit söz birləşməsi, ingilis və Azərbaycan dillərindəki ismi birləşmələrin təhlili, onlar arasındakı sintaktik əlaqə məsələlərinə toxunulmamışdır. Onların bir çoxu həmin məsələlərin bu və ya başqası haqqında yalnız bəzi qeydlər, mülahizələrlə kifayətlənibdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri dilçilərin ingilis və Azərbaycan dilində ismi birləşmələrinin araşdırılmasını xüsusi tədqiqat mövzusu olaraq araşdırma məqsədini qarşılarına qoymamalarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərindən nümunələr əsasında söz birləşmələrinin növlərini və struktur modellərini vermək, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur:

- Azərbaycan və ingilis dillərində təyini söz birləşmələrinin ümumi quruluşunun elmi mənzərəsini vermək;
- bu birləşmələrin geniş struktur təsnifatını vermək, onların növlərini və yarımnövlərini müəyyən etmək;
- söz birləşmələrini və nitq hissələrinin modellərini təşkil edən komponentlərin ardıcılığını müəyyənləşdirmək;
- eyni metodologiya və prinsiplərə uyğun olaraq iki dildə işlənmiş ədəbi nümunələr əsasında təyini söz birləşmələrinin tipologiyasını, onların struktur modellərini müəyyən etmək;

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində təyini söz birləşmələrinin ədəbi nümunələr əsasında tədqiqi hər iki dilin sintaktik quruluşunun tipologiyasını aparmağa imkan verir. Tədqiqatımızı yazarkən bir çox yerli və xarici alimlərin elmi işlərindən istifadə etdik və onlardan yararlandıq. Bibliografiyada bu alimlərin əsərlərinin adları qeyd olunub.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən təyini söz birləşmələrinin ümumi təsviri verilmiş, onların müasir ingilis dilində rolu, leksik və semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik əlaqələr və onların mahiyyəti, birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri Azərbaycanda ilk dəfə olaraq magistratura səviyyəsində öyrənilir.

Dissertasiyanın elmi və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində təyini söz birləşmələrinin ədəbi nümunələr əsasında tədqiqi hər iki dilin sintaktik quruluşunun tipologiyasını aparmağa imkan verir.

Tədqiqat prosesində Azərbaycan və ingilis ədəbi dillərinin sintaktik vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi də gündəmədədir və bu istiqamətdə müəyyən nəzəri müddəalar irəli sürülə bilər. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun materialları və nəticələri Azərbaycan və ingilis dillərinin tədrisində və hər iki dildən tərcümə prosesində istifadə oluna bilər. Tədqiqat dilçilik üzrə bakalavr və ya magistratura pilləsində təhsil alan tələbələrə tədris prosesi üçün məqalə yazmaq, seminara hazırlaşmaq və elmi məlumatlar əldə etməkdə kömək edəcək.

İşin aprobeiasiyası: Tədqiqat işinin aprobeiasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin “.....” kafedrasında aparılmışdır." məqaləsi yazılıb.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, hər biri iki yarımfəsildən, nəticədən və bibliografiyadan ibarətdir. Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, onun

nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, elmi-praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsildə söz birləşmələrinin dilçilikdəki yeri, mövqeyi, onların tədqiqinin daşdığı əhəmiyyətlər, onların semantik xüsusiyyətləri, inkişaf mərhələləri, bu sahədə alimlərin tədqiqatları və əsərləri ilə məşhur olan alimlər, söz birləşmələrinin leksik, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri, yaranma yolları, müxtəlif prinsiplər əsasında aparılan təsnifatlarına dair geniş məlumat verilmişdir, qeyri-təyini ismi birləşmələr araşdırılmışdır.

İkinci fəsildə isə Azərbaycan və İngilis dillərində təyini söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr və onların səciyyəsi, Azərbaycan və İngilis dilində I növ təyini söz birləşmələri, Azərbaycan və İngilis dilində II və III növ təyini söz birləşmələri tədqiq olunur.

Nəticə hissəsi isə hər bir fəsildə apardığımız tədqiqat ümumiləşdirilmələrini, müzakirə etdiyimiz başlıca sualların cavablarını və sonda gəldiyimiz mühüm əhəmiyyət daşıyan nəticələri əks etdirir.

I FƏSİL. DİLÇİLİKDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ PROBLEMİ

1.1. Söz birləşmələri, onların ümumi xüsusiyyətləri

İnsanlar arasında ünsiyyət üçün əsas vasitə olan dil, cəmiyyətin həyatı və onun inkişafının mənasını müəyyənləşdirir. Dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun kommunikasiya funksiyası daşmasıdır. Onun köməyi ilə müxtəlif xalqların, ölkələrin və qitələrin iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni və diplomatik münasibətləri qurulub.

19-cu əsrin sonunda İ.A.Boduen de Kurtene qohumluq dərəcəsindən asılı olmayaraq dil öyrənmənin dil nəzəriyyəsinə verdiyi töhfədən danışmışdır. Bu barədə onun tələbəsi L.V.Şerba yazırdı: “Deyərdim ki, ana dilini (əlbəttə ki, ədəbi dili nəzərdə tuturam) mənimsəməklə, həm də xarici dil öyrənməklə onun bütün zənginliyini və ifadə vasitələrini qiymətləndirə bilərsiniz [46, s.89].

Dil nəzəriyyəsi və təzadşünaslıq sahəsində məşhur dilçi alim A.İ.İsaçenko slovak və rus dillərini müqayisə edərək çox maraqlı nəticələr əldə etmişdir. O, yazırdı ki, qarşılıqlı müqayisə üsulu dillərin nəzəri öyrənilməsinə layiqli töhfə verə bilər, çünki belə yanaşma hədəf dillə ana dili arasındakı fərqləri şüurlu şəkildə müəyyən etməyə imkan verir. A.İ.İsaçenko izah etdi ki, o, əzbərləməyi qəbul etmir.

Bu, dil öyrənməkdə yeni metodların tətbiqi deməkdir. Əslində, iki və ya daha çox dilin müqayisəsi və ziddiyyəti ilə aparılan tədqiqatın əhəmiyyəti nəticələrin praktiki tətbiqindən kənara çıxır. Ona görə də bu cür ümumiləşdirmələrin əhəmiyyəti çox böyükdür.

F.Veysəlli xarici dillərin mənimsənilməsində ana dilinin rolunu da vurğulayır və yazır ki, dil nəzəriyyəsində müqayisə yolu ilə aparılan tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirilməlidir [10, s.36].

Son zamanlar Azərbaycanda dil nəzəriyyəsi sahəsində xeyli işlər görülüb. Burada aparılan araşdırmalar arasında İ.G. Kərimova, İ.M. Əliyeva və başqalarının yazıb müdafiə etdikləri tezislər həqiqətən dil nəzəriyyəsi sahəsində sanballı əsərlərdir.

Dilçilikdə söz birləşmələrinin mahiyyəti, onun sözə və cümləyə münasibəti, yaranma üsulları, növləri, inkişaf xüsusiyyətləri və s. məsələlər hələ də mübahisəlidir.

Söz birləşmələrinin rus dilçiliyində geniş tədqiq olunmuşdur. Bir çox hallarda tədqiqat rus və rus dilçiliyi çərçivəsində deyil, ümumi dilçilik aspektində aparılmışdır. Ayrı-ayrı alimlərin fikirləri ilə tanış olmaq, frazaların ümumi cəhətlərini aşkar etmək, onların mövqeyini müəyyən etmək vacib məsələdir. Rus dilçiliyində söz birləşmələrinin nəzəri məsələləri öyrənilsə də, problem tamamilə həll edilməmişdir.

Qədim yunan dilçiliyində söz birləşmələrinə aid fikirləri nəzərdən keçirərkən görürük ki, bu haqda maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Söz birləşmələri öyrənilərkən sözlərin sırasına, forma və məzmununa nəzər yetirilmişdir. Dilçilik kitablarında sözlərin birləşməsi konkret mənada deyil, sözlərin əlaqələnməsi mənasında işlədilmişdir. Sözlərin əlaqəsində mərkəzdə adlar dayanmışsa da, sonralar köməkçi nitq hissələrinin əlaqəsi buraya daxil edilmişdir.

Hal-hazırda söz birləşmələrinin hərtərəfli və daha dərin tədqiqi, söz birləşmələrinin qruplaşdırılması, onların qrammatik, leksik-qrammatik və s. cəhətlərdən izahı aktual məsələlərdən hesab edilir. Söz birləşmələrinin sərhədi, təsnifi, onların ayrı-ayrı növ və tipləri üzrə bölgülər tam araşdırılmamışdır.

Qərb dilçiliyində söz birləşmələri haqqında dörd nəzəri baxış fərqlənir

1. Semantik baxış.
2. Statistik.
3. Semantik-funksional baxış.
4. Semantik-qrammatik baxış [17, s.90]

Semantik baxış V.Porzig, K.R.Friz kimi dilçilər tərəfindən təşviq edilmişdir. Onların fikrincə, sözlərin bir-birinə yaxın olması, həm qrammatik, həm leksik cəhətdən yaxınlıq ilə izah oluna bilər. Hər bir sözün mənası adətən onunla işlənən sözlərin mənası ilə müəyyən edilir. Söz birləşməsinin əsasında müəyyən əlaqələr ortaya çıxır. Sözlərin leksik mənasını müəyyən etmək üçün lazımdır onların qarşılıqlı əlaqələrinə diqqət etmək lazımdır.

Statistik baxış nümayəndələri A.K.Halidey və C.Sinkler, söz birləşmələrinin öyrənilməsində statistik üsullardan istifadə edirlər. Bu üsul əsasında böyük dil mətnlərində bir-birinin yanında gələn sözlərin köməyi ilə söz birləşmələri müəyyənləşdirilir.

Semantik-funksional baxış zamanı məna və funksiya ilə bağlı əlaqə nəzərdən keçirilir. Semantik-funksional baxışda söz birləşmələrinin öyrənilməsində həm məna, həm də sözlərin funksiyası diqqəti cəlb edir.

Avropada və Amerikada XX əsrin 80-ci illərində söz birləşməsi mövzusu dilçilərin diqqət mərkəzində oldu. Semantik-qrammatik baxışın nümayəndələri olan F.C.Hausmann., M.Benson., E.Benson və R.İlson söz birləşmələrinin öyrənilməsində leksik məna ilə yanaşı, qrammatik meyarların da nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayırdılar. F.C.Hausmann söz birləşmələrinin iki sözdən təşkil edilməli olduğunu qeyd edir. Sözlərdən biri əsas əsasdır, digəri isə əsas sözlə sintaqmatik əlaqə ilə bağlanır və müxtəlif mənaları vardır.

M.V.Lomonosovun söz birləşmələri haqqındakı fikirləri də mühüm əhəmiyyətə malikdir. XIX əsrə qədər dilçilikdə sintaksis özünə məxsus yer tuta bilməmiş, sintaktik məsələlərin aydınlaşdırılması xüsusi məsələ kimi ortaya qoyulmamışdır.

XIX əsr dilçiliyin bütün başqa sahələrində olduğu kimi, sintaksis sahəsində yeni irəliləyişlər nəzərə çarpır. Söz birləşmələri də bu dövrdə diqqət mərkəzində olmuş və tədqiq edilmişdir. Bu dövrdə də söz birləşmələri haqqında fikirlər geniş vüsət almışdır. Bu sahədə tədqiqat üsulu həmişə eyni şəkildə davam etməmişdir.

M.V. Lomonosov “Российская грамматика” əsərində söz birləşmələrinin ümumi cəhətləri, formaları, onların əmələgəlmə yolları haqqında ətraflı izahat vermiş, söz birləşmələrinin arasındakı qrammatik əlaqələrdən - uzlaşma və idarə

əlaqələrindən bəhs etmişdir. O, söz birləşmələrini “adların birləşmələri” və “feillərin birləşmələri” adı altında qruplaşdırır. Lakin M.V.Lomonosovunbu əsərində cümlə məsələsinə diqqət verilmir, söz birləşməsi cümlədən ayrı şəkildə öyrənilir. Söz

birləşmələrinin aydınlaşdırılması zamanı cümlə üzvləri ilə əlaqələndirilir və onlar əlaqəsi kimi izah edilir [31, s.16].

F.F.Fortunatovun söz birləşmələri haqqında fikirləri daha geniş yayılmışdır. O, qeyd edir ki, psixoloji hökmləri və yaxud onun hissələrini ifadə edən birləşmələri söz birləşmələri adlandırır [37, s.393]. F.F.Fortunatov söz birləşmələrini iki qrupa ayırır. Mübtəda və xəbərin birləşməsindən əmələ gələnləri birinci qrupa daxil edir və onları “bitmiş söz birləşmələri” adlandırır. F.Fortunatova görə bu birləşmələr söz birləşmələrinin əsasıdır

İki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gələn, lakin cümlə təşkil etməyən birləşmələr ikinci qrupa daxildir. Bunlar “bitməmiş söz birləşmələri” adlandırılır, “bitmiş söz birləşmələri” nin hissələri hesab edilir.

A.M.Peşkovski söz birləşmələri ilə cümlələr arasında fərq görmür. Odur ki, cümlələri də söz birləşməsinin bir növü adlandırır. Onun fikrincə, cümlə ancaq söz birləşmələri anlayışından yaranır.

Söz birləşmələri yalnız cümlələr vasitəsilə dilin ünsiyyət vəzifəsini yerinə yetirir. Söz birləşməsi də, sözlər kimi nominativ xarakter daşıyır. Buna görə də, onlar dil üçün tikinti materiallarıdır. Eyni tikinti materialının forma və məzmununa uyğun birləşməsi nəticəsində təklif bu və ya digər ideyanı ifadə edir. Buna görə A.M.Peşkovski “sintaksis yalnız leksikanı mənimsəyir” fikri ilə razılaşa bilməzdi

A.V.Şapiro hesab edir ki, sintaksis tədqiqatının vahid obyektı söz birləşməsidir olmalıdır. T. P. Lomtev hesab edir ki, sintaksisin yeganə obyekticümlədir və söz birləşmələrinin modellərini öyrənmək sintaksisin vəzifəsi deyil. Söz birləşmələri lüğətdə əks olunduğundan, leksikologiyada araşdırılması vacibdir.

İlk dəfə Y. İ. Obryatova sintaktik əlaqələrə əsaslanan söz birləşmələri ilə bağlı geniş izahat verir. O, söz birləşmələri ilə bağlı bir sıra məsələlərdə iştirak etmiş və onlarla əlaqəli əlavə suallara cavab vermişdir. Y. İ. Obryatova söz birləşmələri məsələsində münasibətlərə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu sahədə A. Baskakovun tədqiqatları da diqqəti cəlb edir [21, s.90].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bəzi dilçilər ümumiyyətlə söz birləşməsindən istifadə edirlər, onlar sintaksisi xüsusi obyekt hesab etmirlər.

Türk dillərində yazılmış linqvistik ədəbiyyatda söz birləşməsi məsələsinə müəyyən dərəcədə toxunmuşdur. M.B.Balakayeva qazax dilində söz birləşməsinin təhlilini verərkən onların strukturu və növləri, ismi və feili birləşməni, onları birləşdirən əlaqələrdən bəhs edir. N. K.Dmitriyev söz birləşməsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, söz birləşməsi həm daxili, həm də xarici ola bilər. Söz birləşmələrindən söhbət edərkən, müstəqil mənası olan iki və ya daha çox sözün birləşməsindən ibarət olan vahid konsepsiyalar haqqında təsəvvürdə yaranan assosiasiyalar nəzərdə tutulur. N.A.Baskakov sintaktik rabitənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq söz birləşmələrindən istifadə etmişdir.

Türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi o qədər də qədim və zəngin deyildir. Söz birləşmələrinə aid qeydlərə türk dillərinə aid bir neçə əsr bundan əvvəl yazılmış qrammatika kitablarında rast gəliklərsə də, söz birləşmələri son dövrə qədər xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bu sahədəki fikirlər uzun zaman ayrı-ayrı qrammatika kitablarındakı təsadüfi qeydlərlə məhdudlaşmışdır.

Türkologiyanın bir qolu olub-özünə məxsus tədqiqat yolu, inkişaf səviyyəsi və xüsusiyyətləri olan Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin öyrənilməsi tarixi müəyyən dərəcədə türkologiyadakı tədqiqat tarixinə bənzəyir. Lakin burada söz birləşmələrinin tədqiqində özünəməxsus cəhətlər də vardır. Adətən, M.Kazımbəyin “Общая грамматика турецко-татарского языка” adlı əsərini Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası adlandırırlar. Bir sıra məsələləri əhatə edən bu qrammatikada söz birləşmələrinə aid qeydlər də vardır [41, s.90].

M.Kazımbəyin qrammatik kitabında söz birləşmələri haqqında tam və sistemlik təhlillər yer alır. Digər mövzularda olduğu kimi, o, dilçiliyi qabaqlamış və ifadə problemi haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Bundan əlavə, M.Kazımbəy “söz birləşmələri” terminini “sintaksis” sözünə ekvivalenti kimi istifadə etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında, M. Kazımbəydən sonra on il ərzində Azərbaycan dilçiliyində yazılmış digər əsərləri lüğət ehtiyatına yenilik gətirmədi. Bu dövrdə yazılmış əsərlərdə ifadələr barədə heç bir məlumat və ya qeydlər yoxdur, çünki bu nəzəri cəhətdən öyrənilməmişdir.

Söz birləşmələri uzun zaman dilçilikdə sintaksisin tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmişdir. M. Şirəliyev və M. Hüseynzadə 1946-cı ildə "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" adı ilə yazdıqları başlıqda ifadələr xüsusi fənn kimi verilmişdir,

Beləliklə, bu dövrdən başlayaraq, söz birləşmələri sintaksis bölməsinin tərkibində deyil, ayrı başlıq altında deyil, ayrı başlıq altında öyrənilməyə başlandı.

Həmçinin 1951-ci ildə və daha sonra bu sahədə müsbət yenilikləri müşahidə olunur. Muxtar Hüseynzadənin əsərlərində Azərbaycan dilində ən çox işlənən, bu dilin spesifik xüsusiyyətləri ilə daha çox bağlı söz birləşmələr tədqiq olunduğundan onun əsərləri əhəmiyyətlidir. Bu birləşmələrin tədqiqi başqa birləşmələrin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır.

M. Hüseynzadədən sonra təyini söz birləşmələri haqqında yazılmış araşdırmalarda bu söz birləşmələrinin mahiyyəti, nəzəri cəhətləri müəyyənləşdirilməmişdir.

Z. Tağızadə söz birləşmələrinin hər iki "Söz birləşməsinin ümumi problemləri" adlı əsərində "söz birləşməsi nədir?" sualına cavab verməyə çalışmış, onların müəyyənləşdirilməsi haqqında danışmışdır. N. Məmmədovun "dilçiliyin əsasları" əsərində söz birləşmələri haqqında sanballı məlumat da vacibdir [18, s.56].

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi haqqında müəyyən tədqiqat işləri aparılmış, müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Ancaq bununla belə, söz birləşmələrinin bir neçə sahələri var, hələ də təsirlənməmiş və ya ətraflı izahata ehtiyac duyulmuşdur. Müasir dilçilikdə söz birləşməsi anlayışını nəzərdən keçirək.

"Söz birləşməsi nədir" sualına cavab verməzdən əvvəl onların tədqiqatın tarixini nəzərdən keçirək. Dildə mövcud olan sözlər nitq prosesində iki şəkildə:

1) söz birləşməsi;

2) cümlə şəklində birləşə bilir [31,s.76].

Nitq prosesində sözlərin bu şəkildə birləşməsi hər birkonkret dildə tarixən əmələ gəlmiş və həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında formalaşmış qaydalara əsaslanır.

Söz birləşmələrindən danışarkən, komponentlərin həm məna, həm də struktur baxımdan bağlılığı eyni dərəcədə əsas götürülür. Yəni hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlük diqqət mərkəzində saxlanılır. Eyni zamanda onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, söz birləşmələri və sözlərin birləşmə imkanları müxtəlif məfhumlar kimi xarakterizə olunur. Sözlərin birləşmə imkanları, yaxud kombinatorika söz birləşmələri ilə müqayisədə daha geniş məfhum olaraq, müxtəlif səviyyələrdə baxıla və bütövlükdə cümləyə aid edilə bilər. Müvafiq olaraq, sözlərin birləşmə imkanlarına iki sözdən ibarət olan blok (misal üçün, sifət-isim) və sintaqmlararası səviyyələrində yanaşmaq olar. Sözlərin birləşmə imkanları və yaxud kombinatorika probleminə bu cür yanaşma sözügedən məfhumun söz birləşmələri (və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşdirilməsi) əsasında daha geniş şəkildə tədrisinə imkan yaradır.

Kombinatorika sahəsində qoyulan əsas məhdudiyyətlər dil vahidlərini təşkil edən qrammatik qayda və normalar deyil, əsasən, sözlərin leksik mənaları sahəsində mövcuddur. Sözlərin birləşmə imkanlarına valentlilik məfhumunun sinonimi kimi də yanaşmaq olar. Burada valentlilik məfhumunu sözün müəyyən yollarla cümlədə realizə olunmaq və digər sözlərlə müəyyən kombinasiyalara girmək qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir. Sözlərin mənası da onların işlənmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bir çox tədqiqatçılar müəyyən sözün semantikasını ilə sintaktik funksiyası arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğuna diqqət yetirirlər. Buna görə də, valentlilik probleminə tək-cə sözlərin qrammatik xarakteristikasını nəzərə almaqla deyil, həm də onun semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla yanaşmaq, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur [14,s.89].

Söz birləşmələrinin statusunun müəyyənləşdirilməsi probleminə ən geniş yayılmış yanaşma söz birləşmələrinin iki aspektdən tədqiq edilməsini tələb edir: qrammatik və semantik. Bəzi tədqiqatçılar söz birləşməsi məfhumunu xarakterizə edərkən cümləni deyil, sözü əsas götürürlər. Onlar hesab edirlər ki, söz birləşməsi cümlədən kənarında deyil, yalnız cümlə daxilində mövcuddur. Müvafiq olaraq, söz birləşməsi sözlərlə eyni cərgədə nominativ funksiya daşıyan sintaktik vahid kimi qəbul edilir.

Söz birləşməsində bir yandan söz kimi nominativ funksiya, o birtərəfdən isə cümlə kimi sintaktik əlaqə diqqəti cəlb edir. Bu birləşmə ənazı iki söz arasında qeyri-predikativ sin-taktik əlaqə əsasında formalaşan,intonasiya bütövlüyünə malik nominativ və sintaktik konstruksiya kimidiqqəti cəlb edir.

Beləliklə, söz birləşməsi bir tərəfdən cümlə üçün “inşaat materialı” funksiyasını yerinə yetirir, digər tərəfdən isə predmet və hadisələrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu mövqedən çıxış edərək V.V.Vinoqradov söz birləşməsini “hər hansı vahid, lakin üzvlərə ayrıla bilən məfhumun ifadə vasitəsi kimi çıxış edən iki və daha artıq tammənəli sözün birləşməsi” kimi xarakterizə edir [2, s.18-19].

Söz birləşməsinin bu cür xarakterizə olunmasını digər germanistlər də dəstəkləyirlər. Söz birləşməsini sintaksisin vahidi kimi götürən tədqiqatçıların problemə baxışları isə bir qədər fərqlidir. Onlar söz birləşməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi onun nominativ funksiyasını deyil, söz birləşməsinin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəyə girmək qabiliyyətini əsas götürürlər. Müvafiq olaraq, tədqiqatçıları bir-biri ilə birləşən sözlərin təkcə sintaktik deyil, həm də leksik-sintaktik münasibətləri də maraqlandırır. Bununla əlaqədar olaraq N.Y.Şvedova bildirir ki, söz birləşməsi kommunikativ planda müstəqil şəkildə mövcud olan və tabelilik əlaqəsi və spesifik qrammatik məna (münasibət) və leksik-semantik əlaqəlilik əsasında iki və daha çox tammənəli sözün birləşməsi yolu ilə yaranan məfhumdur [13, s.7].

Söz birləşməsi probleminə şərti olaraq “sintaktik yanaşma” adlandırılan digər yanaşmanın əsasını isə bir-biri ilə birləşən sözlərin leksik-semantik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu cür yanaşmanın əsasında, hər şeydən öncə, bir-biri ilə birləşən sözlərin semantika, məna və məzmun cəhətdən əlaqəliliyi dayanır [17, s.38].

Sözlər arasındakı əlaqələrin müxtəlif xarakterli olması fikri ilk dəfə A.A.Potebnyanın əsərlərində irəli sürülmüşdür.

A.A.Potebnya qeyd edir ki, “qara it” (чёрная собака) və “acı göz yaşları” (горькие слёзы) ifadəsi əvvəllər xəbər funksiyasına malik olmuş sözün adı, tam semantik dəyişməyə məruz qalaraq, təyinə çevrilməsinin məhsulu deyil. Əlbəttə ki, “qara it” ifadəsi itin qara olmasını, “acı göz yaşları” ifadəsi isə “göz yaşları acıdır” anlamını ehtiva edir. Lakin, həmin birləşmələrdən sonuncusu “it qaradır” ifadəsindən fərqli olaraq, daim epik bir ifadə olmaqla dilin özündə yaranan əlaqə sayəsində mövcuddur [1, s.171].

Yuxarıdakı söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əlaqəliliyin müxtəlif xarakterli olması sözlərin birləşmə imkanlarını da məhdudlaşdırır.

Söz birləşməsinin sintaktik bir konstruksiya kimi formal baxımdantəşkili və quruluşunda bir neçə önəmli cəhəti ayırd etmək olar:

- 1) söz birləşməsinin intərəfləri arasında sintaktik əlaqə;
- 2) söz birləşmələrinin komponentlərinin intərkibi;
- 3) birləşmədə komponentlərin yeri və sırası.

Söz birləşmələrin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə də bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar “sərbəst” və “sabit” birləşmələr adı altında iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin bu hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır. Bunların oxşar və fərqli

cəhətlərini, dildə və dilçilikdəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmək həm dilçiliyimiz, həm də söz birləşmələri probleminin həlli üçün əhəmiyyətlidir.

Söz birləşmələrindən danışarkən komponentlərin həm məna, həm də struktur baxımdan bağlılığı eyni dərəcədə əsas götürülür. Yəni hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlük diqqət mərkəzində saxlanılır. Qeyd edilən cəhətlərdən birinə üstünlük verib, digərini unutmaq olmaz. Məsələn, dilimizdə “mavi səma” birləşməsi təbii səslənir. Ona görə ki, asılı tərəf (mavi sözü) əsas tərəfə (səma sözü ilə) qrammatik cəhətdən bağlı olduğu kimi, tərəflər arasında real semantik əlaqə də vardır. Mavi sözü səmanın rəngini düzgün əks etdirir. Lakin “mavi günəş” birləşməsi işlətmirik, çünki, mavi sözü günəş parlaqlığını əks etdirə bilmir, günəşin öz təyinləri var [12, s.90].

Qeyd etdiyimiz kimi, söz birləşmələrinin statusu ilə əlaqədar müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, İ.R.Qalperinin fikrincə, bir çox sözlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi olduğuna baxmayaraq, onlar hələ də mürəkkəb sözlər kimi qəbul edilə bilməzlər. Ayrı-ayrı söz birləşmələrinin bir mürəkkəb sözə çevrilmək tendensiyası sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri isim olduğu birləşmələrdə müşahidə edilir. Digər növ söz birləşmələrinin komponentləri arasında olan bağlılıq o qədər önəmli olmadığından, onlar həm semantik, həm də struktur göstəriciləri baxımından daha sərbəstdirlər [56, s.87].

Eyni zamanda onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, söz birləşmələri və sözlərin birləşmə imkanları müxtəlif məfhumlar kimi xarakterizə olunur. Sözlərin birləşmə imkanları, yaxud kombinatorika söz birləşmələri ilə müqayisədə daha geniş məfhum olaraq, müxtəlif səviyyələrdə baxıla və bütövlükdə cümləyə aid edilə bilər. Kombinatorika sözlərin nitq prosesində uzlaşması, sərbəst söz birləşməsi isə - mətndə əks olunan, həmin prosesin nəticəsi kimi qəbul edilə bilər. Bir çox tədqiqatçılar kombinatorika məfhumunu valentlilik məfhumu ilə eyniləşdirirlər [44, s.97]. Digərləri isə kombinatorikanı nitqlə, valentliyi isə dil ilə əlaqələndirirlər [52, s. 141]. Qeyd edilir ki, hər hansı sözün valentliliyinin nitqdə istifadə edilməsi ilk

növbədə linqvistik (qrammatik və semantik) qayda və normalara riayət etməklə kommunikativ tələbatdan asılıdır [26, s. 138].

Söz birləşmələri sözlərin birləşmə prosesinin məfhumunu daha geniş mənada, yəni struktur cəhətdən təşkil edilmiş məna blokları kimi xarakterizə olunan bütöv cümləyə münasibətdə başa düşülür [33, s.68].

Müvafiq olaraq, sözlərin birləşmə imkanlarına 2 sözdən ibarət olan blok (misal üçün, sifət-isim) və sintaqmlararası səviyyələrində yanaşmaq olar. Sözlərin birləşmə imkanları və yaxud kombinatorika probleminə bu cür yanaşma sözügedən məfhumun söz birləşmələri (və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşdirilməsi) əsasında daha geniş şəkildə tədrisinə imkan yaradır [34, s.74].

Kombinatorika sahəsində qoyulan əsas məhdudiyyətlər dil vahidlərini təşkil edən qrammatik qayda və normalar deyil, əsasən, sözlərin leksik mənaları sahəsində mövcuddur [30, s.73].

Sözlərin birləşmə imkanlarına valentlilik məfhumunun sinonimi kimi də yanaşmaq olar. Burada valentlilik məfhumunu sözün müəyyən yollarla cümlədə realizə olunmaq və digər sözlərlə müəyyən kombinasiyalara girmək qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir [67, s.132].

Bəzi tədqiqatçılar valentlilik məfhumunu yalnız qrammatik planda izah edirlər [61, s.62].

Qrammatik baxımdan valentlilik, əsasən, felin xüsusiyyəti kimi götürülür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, valentlilik məfhumuna qrammatik yanaşma tamamilə qanunauyğundur, çünki “söz istənilən cümlənin tərkibinə daxil olmaqla müəyyən qrammatik forma qəbul edir və ya müəyyən sintaktik funksiyanı yerinə yetirir” [61, s.9].

Bundan əlavə, “sözün seçilməsi və onun istifadə variantlılığı müəyyən qrammatik forma və ya konstruksiyaya daxil olmaq qabiliyyətindən asılıdır” [55, s.10].

Sözlərin mənası da onların işlənmə imkanlarını məhdudlaşdıra bilər. Bir çox

tədqiqatçılar müəyyən sözün semantikasi ilə sintaktik funksiyası arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğuna diqqət yetirirlər. Buna görə də, valentlilik probleminə təkcə sözlərin qrammatik xarakteristikasını nəzərə almaqla deyil, həm də onun semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla yanaşmaq, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur.

Sözlər arasındakı əlaqələrin A.A.Ufimtseva və V.Q.Admoni tərəfindən verilmiş təsvirinə əsasən, ayrı-ayrı nitq hissələrinin digər sözlərlə birləşmə imkanları onların leksik dolğunluğunun tamlığı-natamamlığı əsasında və cümlə üzvləri və sintaktik əlaqələr məfhumunu nəzərə almaqla tədqiq olunmuşdur. Müəlliflər ilk dəfə olaraq dominant və asılı cümlə üzvlərinin dominant cümlə üzvləri ilə münasibəti zəminində araşdırılmasını təklif etmişlər. Sözlərin qrammatik potensialı onların leksik semantikasi ilə qarşılıqlı vəhdətdə öyrənilmişdir. Beləliklə, sözlərin birləşmə imkanlarının xüsusiyyətləri onların leksik mənalarından bilavasitə asılı olaraq müəyyənləşdirilmişdir [25, s.128].

İ.S.Qorelik., E.İoffik., V.L.Zavqorodnyaya., D.N.Ufimtseva və başqalarının tədqiqat əsərlərində valentlilik məhz bu baxımdan nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar üçün təkcə fellərin deyil, həm də digər nitq hissələrinin valentlilik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi maraq kəsb edir. Bəzi tədqiqatçılar valentliliyi onun həm potensialını, həm də realizə imkanlarını, başqa sözlə, dil və nitq faktorlarını nəzərə almaqla daha geniş şəkildə şərh edirlər [63, s.130].

Sərbəst birləşmələr həqiqi qrammatik birləşmələrdir və söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlər ilkin mənalarından kənara çıxmır və bu baxımdan öz leksik müstəqilliyini saxlayır, birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik elementlərinə çevrilir. Belə birləşmələri hissələrə bölmək və təhlil etmək olar və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur və birləşmənin əsas mənasına təsir göstərmir. Müəyyən bir zaman üçün, müəyyən nitq üçün yaradılır və bununla da onun fəaliyyəti başa çatır. Dildə hazır, daşlaşmış deyillər.

Sərbəst ifadələrin mənaya çevrilməsi və sabit birləşmələrə çevrilməsi sözlərin (komponentlərin) semantikasının itirilməsi ilə bağlıdır, onların leksik mənalarının dəyişməsi yeni xüsusi frazanın yaranması kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu yeni mənada işlənmiş möhkəmlənmiş söz birləşmələrini onun genetik qarşılığı, eyni formada və fərqli mənada işlənən omonim kimi qəbul etmək düzgün deyil. Çünki frazeoloji vahid anlayış, semantik mənə verir. Bu, sərbəst ifadə deyil, söz kimi sərbəst linqvistik vahiddir [5, s.99].

Sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlidir. Onların elə bir azadlığı yoxdur, keçici deyil, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Buna görə də onlar dildə hazır istifadə olunur. Belə birləşmələr yaradan sözlər əvvəlki mənalarından az-çox uzaqlaşır, əlaqənin ümumi mənası fonunda mənaları itir, hiss olunmaz hala gəlir. Beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik və semantik elementlərinə çevrilir.

Səslər yığışaraq sözləri əmələ gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi, belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir mənə, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir və bir məfhum ifadə edirlər, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənələrə malik olur, məsələn: “başına hava gəlmək, dilotu yemək, gözdən pərdə asmaq” [2, s.67].

Sərbəst söz birləşməsində öz mənasını itirməmiş tam leksik mənalı sözlərdən ibarət olub söz birləşməsi kimi qrammatikada sintaktik vahid olduğu halda, sabit birləşmə isə leksik mənasını itirmiş sözlərdən ibarət olaraq, bütöv birmənalı dil vahidi kimi durur. Məsələn: “Yeni açılmış sərgiyə qoyulmuş eksponatlar adamın ağılını aparırdı” cümləsində sabit birləşmə, yəni frazeoloji vahid “ağılını aparırdı” bir leksik mənə verir.

Frazeologiya istənilən dildə davamlı söz birləşmələrini öyrənən linqvistik termindir. Adətən insanlar gündəlik həyatda tez-tez sərbəst ifadələrdən istifadə edirlər. Məsələn: yaxşı öyrənir, gözəl qız, beş kitab, səssiz sözlər və s. Bununla belə, hər hansı bir dilin lüğət tərkibində bir-birindən çətin ayrılan çoxlu söz birləşmələri

olur. Belə birləşmələr sərbəst deyil, sabit birləşmələrdir ki, dilçilikdə onlara frazeoloji birləşmələr deyilir. Ona görə də dildə işlənən sərbəst söz birləşmələrini sabit birləşmələrlə (frazeologizmlər) qarışdırmır, baxmayaraq ki, sərbəst söz birləşmələri leksik mənə, sərbəst leksik sözdür.

Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq müəyyən qrupun dilində öz mənalarına görə davamlı birləşmələr (frazeologiya) əmələ gəlir və bu qrupa daxil olan sözlər ayrı-ayrı sözlərdən fərqlənir - tək (tək) ifadə olunur. Məsələn: qərar vermək (qərar vermək), son qoymaq (bitirmək), bağışlanmaq (bağışlamaq) və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, frazeoloji birləşmələrdə ümumi mənə və qrammatik funksiya sözlərin analoqudur.

Məhz buna görə də dildə işlənən frazeoloji komponentlərlə leksik komponentlər arasında bir çox ortaq cəhətlər var, nəhayət, frazeoloji əlaqələr də, sözlər də fəaliyyətlə bağlı spesifikliyi ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənələr qorunub saxlanılır. Frazeoloji əlaqələr sabit əlaqələrdir, belə birləşmələrdə sözlərin sırası dəyişmir, ona görə də onlar qrammatik cəhətdən ayrıca təhlil olunmur. Frazeologiyanın məqsədi frazeologiyanın (söz birləşmələrinin) dildəki yerini müəyyənləşdirmək, müvafiq prinsiplərə görə təsnif etmək, üslub xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq və inkişaf yollarını müəyyən etməkdir [43, s.89].

Frazeoloji vahidləri struktur cəhətdən götürdükdə, bəziləri söz birləşmələri, bəziləri isə, cümlə formasında olurlar. Bəllidir ki, formasız frazeoloji birləşmə ola bilməz. Forma dedikdə, frazeoloji forma və paradiqmatik forma nəzərdə tutulur. Frazeoloji vahidin formasının əlamətləri dedikdə, frazeologizmi əmələ gətirən komponentlərin tərkibi, frazeologizmin sərhədi, variantı və strukturu nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələr, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında ilk dəfə M. Hüseyinzadə məlumat vermişdir. Azərbaycan dilinin frazeologiyasına dair S.Mutuzayevin., A.Qurbanovun., S.Xəlilovun., H.Rəhimzadənin.,

H.Bayramovun., Ç.Qurbanlının., H.Həsənovun., N.Vəliyevanın., H.Baxşiyevin., Ə.Hacıyevanın tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində sabit birləşmələrin ilk geniş elmi təhlili S. Cəfərov tərəfindən verilmişdir. Sabit birləşmələrə aid yazılmış bu əsərlərdə həmin birləşmələrə müxtəlif cəhətlərdən yanaşılmış və onların bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir. Lakin bu məsələ yenə də problematik xarakter daşıyır və onun bir cəhətləri mübahisəli olaraq qalmaqdadır [6, s.70].

Bu məsələyə aid ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdən sonra bir daha belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sabit birləşmələr sahəsində həllini gözləyən cəhətlər çoxdur. Bunlar sabit birləşmələr adlandıqları halda, dilçilikdə tam sabit yerə malik deyildir. Onlardan gah qrammatikada [sintaksisdə] söz birləşməsi bəhsində, gah leksikologiyada frazeologiya bəhsində danışılır. Onlar gah sintaktik kateqoriya kimi, gah da leksik kateqoriya kimi izah edilir.

Azərbaycan dilçiliyində “sabit birləşmə” termini ilə, eyni mənada “frazoloji birləşmələr”də işlədilir. Bu halda sabit birləşmələrlə frazeoloji birləşmələr bərabərləşdirilir. Bu göstərir ki, sabit birləşmələrin əhatə dairəsi hələ dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Dilçilikdə frazeoloji birləşməyə verilən müxtəlif mənaları nəzərdən keçirsək, bu sahədəki fikir ayrılığına nəzər yetirsək, məsələnin daha mürəkkəb olduğunu görürük.

S.Cəfərov idiomları, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrə aid edir [6, s.67].

H.Bayramov isə ona etiraz edərək yazır ki: “müəllifin Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərb məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiyaya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etməsi də, bizcə düzgün deyildir” [4, s. 92]. Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur, onların hər ikisinin komponentləri qrammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə olur, eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu da onların mənşəyi ilə əlaqədardır. Artıq müxtəlif dillərin materialları

əsasında müəyyənləşmişdir ki, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən əmələ gəlmişdir.

Sərbəst birləşmələrin sabit birləşmələrə doğru inkişafı iki xətt üzrə gedir:

- 1) sərbəst birləşmələrin mənalarının dəyişməsi yolu ilə;
- 2) sərbəst birləşmələrin komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə.

Müasir dillərdə sərbəst və sabit birləşmələri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə bu inkişaf məsələlərini aydın görmək olur. Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sabit birləşmə söz birləşməsinin köhnə forma əsasında yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. Statik vəziyyət götürdükdə formaları cəhətdən sərbəst və sabit birləşmələr arasında heç bir ciddi fərq tapmaq olmur. Onlar eyni qrammatik qaydalara əsaslanır. Hər iki birləşmə növünün ümumi strukturu, modeli, komponentlərinin forması, qrammatik əlaqələri bir-birinə uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində eyni leksik vahidlərdən eyni model əsasında təşkil olunmuş bir sıra birləşmələr də var ki, eyni formada yerinə görə həm sərbəst birləşmə, həm də sabit birləşmə kimi istifadə olunur, məsələn: “yoldan çıxmaq, əldən düşmək, quyruq bulamaq” və s. kimi birləşmələr belə xüsusiyyət daşıyır. “Maşın gələndə yoldan çıxmaq lazımdır” cümləsində “yoldan çıxmaq” sərbəst birləşmə kimi, “Pis adamlara qoşulub yoldan çıxmaq insanın həyatı üçün təhlükəlidir” cümləsində “yoldan çıxmaq” sabit birləşmə kimi işlənmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, sərbəst və sabit birləşmələr formal cəhətdən bir-birindən fərqlənmir və buna görə də onları fərqləndirərkən bu cəhətə əsaslanmaq olmaz. Dildə hər hansı frazeoloji vahid olursa olsun, o, bir qrammatik sinfə daxildir, ona görə də, frazeoloji birləşmələr semantikqrammatik aspektdə kateqoriyalara bölünür.

Frazeoloji vahid genetik cəhətdən, mənşəcə söz birləşməsi hesab edilə bilər, çünki o, konkret bir söz birləşməsinin və yaxud cümlənin mənasının dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmışdır.

Həqiqətən də, frazeoloji vahidlərin yaranması və dildə tətbiq edilməsi mənbələri, konkret olaraq, söz birləşmələrini başqa cür dərk etmə nəticəsində əmələ gəlir. Onların əsl orijinalı ilk əvvəl öz həqiqi mənalərində işlədilirdi. Məsələn, “Vəzifə onun üçün yağlı tikədir” cümləsindəki frazeoloji birləşmə “yağlı tikə” genetik cəhətdən öz prototipi ilə uyğun gəlir. Sabit birləşmələr - leksik birləşmələrdir.

A.N.Kononov söz birləşmələrindən bəhs edərkən onların “leksik birləşmələr” və “sintaktik birləşmələr” adları ilə iki yerə ayrıldığını qeyd edir, sonra isə bunların qarşılığından ibarət “leksik-sintaktik birləşmə” adı ilə ikinci bir növ də ayırır [39, s.147].

N.A.Baskakov da söz birləşməsi haqqındakı məqalələrində söz birləşmələrinin sabit və qeyri-sabit birləşmələr olmaqla iki yerə ayrıldığını qeyd edir. O, sabit söz birləşmələrini söz yaradıcılığı sahəsinə aid edir və söz birləşmələri adı altında yalnız sərbəst birləşmələrdən danışır [32, s.148].

V.V.Vinoqradov sabit birləşmələrin bir hissəsini frazeoloji vahidlər hesab edir, atalar sözlərini, hikmətli sözləri və s. kimi ifadələri buraya daxil etmir [33, s.150]. Məna “frazeoloji birləşmələr”də işlədilir. Bir sıra əsərlərdə frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrin bir növü kimi qeyd edilir. Bu isə fikir ayrılığına səbəb olur, məsələn, S.Cəfərov idiomları, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrə aid edir [6, s.150].

Ancaq H.Bayramov qeyd edir ki, Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etmək düzgün deyil. Bu sahədə rus dilçiliyindəki fikir ayrılığı daha böyükdür. A.İ.Yefimov bundan fərqli olaraq, sərbəst birləşmələrdən az və ya çox fərqlənən bütün birləşmələri frazeologiyaya aid edir [4, s.23].

Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsas forma fərqli olmur, onların hər ikisinin komponentləri qrammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə olur, eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu isə onların mənşəyi ilə əlaqədardır. Müxtəlif dillərin materialları əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, sabit birləşmələr sərbəst

birləşmələrdən əmələ gəlmişdir. Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. Bütün bunlarla yanaşı sabit və sərbəst söz birləşmələri bir-birindən fərqlənir.

Azərbaycan dilçiliyində sərbəst və sabit birləşmələrin fərqləri haqqında müqayisəli şəkildə ilk və nisbətən geniş məlumatı H.Bayramov vermişdir. Ayrı-ayrı sabit söz birləşmələrin dildə ekvivalentinin olması sabit söz birləşmələri müəyyənləşdirmək və onları sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün əsas verir. V.M.Nikiteviç ekvivalentlik məsələsindən çıxış edərək sabit söz birləşmələrin məna cəhətdən fərqləndirilməsini düzgün saymır və yazır: “Sərbəst və qeyri-sərbəst birləşmələr arasındakı fərqi semantik əlamətə görə müəyyənləşdirmək heç də kifayət deyildir” [47, s.158].

Söz birləşmələrindən danışarkən onların quruluşuna da diqqət yetirmək lazımdır. Söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olaraq qruplaşdırılmasında birləşmələrdəki sözlərin miqdarı əsas götürülür. Rus dilçiliyində söz birləşməsi haqqında təlim sadə birləşmələrə əsaslanır. Türkologiyada isə söz birləşmələri ilə yanaşı mürəkkəb birləşmələrə də geniş yer verilir. N.A.Baskakov türk dilində söz birləşmələrinin hər bir tipinin sadə və mürəkkəb olaraq bölündüyünü göstərir. O, mürəkkəb söz birləşməsi ifadəsi ilə yanaşı, eyni mənada qarışıq söz birləşməsi ifadəsinin işlədir və bununla mürəkkəb birləşmələr daxilində müxtəlif tipli birləşmələrə məxsus əlamətlərin toplandığını qeyd edir [32, s.112].

Azərbaycan dilində mürəkkəb söz birləşmələrindən danışarkən bu birləşmələrə feili tərkiblər olan feili bağlama, feili sifət, məsdər tərkiblərini də daxil etmək olar.

Mürəkkəb söz birləşmələri adətən sadə söz birləşmələrindən yaranıb, onlar sadə birləşmələrin bu və ya başqa şəkildə genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir və onlar da sadə birləşmələrdə istifadə olunan qrammatik formalara əsaslanır. Mürəkkəb birləşmələr yalnız söz çoxluğu və məzmun genişliyi ilə sadə

birləşmələrdən fərqlənir, məsələn: “onun yazması” – sadə birləşmə, “onun maraqlı məqalə yazması” - mürəkkəb birləşmə. Hər bir söz birləşməsi ayrı-ayrı sözlərdən - nitq hissələrindən əmələ gəlir. Sözlərin söz birləşmələri əmələ gətirə bilmə xüsusiyyəti, söz birləşmələrinin quruluşu, nitqdə tutduqları mövqe, komponentlərinin əlaqələnmə qaydaları sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə aidliyi ilə bağlıdır. Məsələn: söz birləşmələrində “isim + feil”, “əvəzlik + feil”, “sifət + isim”, “say + isim” formaları həmin nitq hissələrinin təibətindən irəli gələn xarakter birləşmələrdir.

Söz birləşmələrinin formalaşmasında birləşmələrin hər iki komponenti rol oynayır, söz birləşməsinin əsas xüsusiyyəti birləşmədəki tabeədən, mərkəzləşdirici sözlə müəyyənləşir. Bu cəhətdən söz birləşmələrini üç qrupa ayırırlar: ismi birləşmələr; zərf birləşmələri; feili birləşmələr. Söz birləşmələrinin bu bölgüsü ən əhəmiyyətli bölgü olub onların öyrənilməsində əsas halqanı təşkil edir.

Söz birləşmələrinin əsas növləri feili və qeyri-feili birləşmələrdir. Adından məlum olduğu kimi, feili söz birləşmələrində əsas aparıcı sözlər feillər, qeyri-feili birləşmələrində, yəni ismi birləşmələrdə əsas aparıcı sözlər isimlər, zərf birləşmələrində isə, belə sözlər zərflərdir.

Feili söz birləşmələri də, sözlər kimi, ancaq cümlənin daxilində fikrin bitməsinə xidmət edən vahidlərdir. Bu vahidlər də cümlənin tərkibində real həqiqətlərin əlaqələnməsini əks etdirən və qrammatik məna bütövlüyü əmələ gətirən söz birləşmələridir. Buna görə də feili söz birləşmələri mətn daxilində cümlənin ümumi semantik quruluşu ilə birlikdə öyrənilməlidir, çünki sözlər birləşərək mətn daxilində cümlənin genişləndirilmiş üzvləri kimi, sintaktik qruplar təşkil edə bildiyi kimi, onun hissələri də təşkil edə bilir [39, s.98].

Feili söz birləşmələrinin məna və vəzifəsi birləşən sözlərin mexaniki yığını olmayıb, onların məna və qrammatik vəhdətindən əmələ gəlir. İnsanlar öz əmək fəaliyyətlərində real həyat həqiqətləri ilə rastlaşır, onları əhatə edən əşya və hadisələrin əsil mahiyyətini, dəyişmə və inkişafını öyrənir, dərk edir və öz nitq

təcrübəsində sözlər, söz birləşmələri vasitəsi ilə qeyd və təsbit edirlər. Məhz buna görə də dildə yeni sözlər kimi, söz birləşmələri də əmələ gəlir. Feili söz birləşmələrinin özünəməxsus məna xüsusiyyətləri vardır. Bu məna xüsusiyyətləri də həm birləşmələri əmələ gətirən sözlərin, həm də birləşmənin öz daxili mənasından meydana çıxır, çünki bu birləşmələr sintaktik vahidlər olub həqiqi varlıq hadisələrinin müxtəlif cəhətlərini əks etdirir.

Feili söz birləşmələrinin həcmi və sərhədi birləşən sözlərin miqdarı ilə müəyyənləşir ki, bunlar da birləşən sözlərin bir-birinə olan rəhbərliyi ilə meydana çıxır. Söz birləşmələri predikativ və qeyri-predikativ olaraq iki yerə bölünür. Predikativ birləşmələr eyni zamanda cümlədir. Buna görə də belə birləşmələrdə fikir bitir və hökm də ifadə olunur. Qeyri-predikativ birləşmələrdə isə, fikir bitmir və hökm də ifadə olunmur. Burada cümlə üçün xam material olduğundan yalnız cümlənin tərkibində fikrin bitməsinə xidmət edə bilər.

Frazeologiya söz birləşmələrinin tədqiqi kimi müəyyənləşdirilmiş və frazeoloji vahidin ən azı iki sözdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir.

Bir çox dil ilə əlaqəli olduğu üçün bir frazeoloji vahidin mənasını müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Çox dilli cəhətlər deyəndə- məntiqi və psixoloji, tarixi və fəlsəfi xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

Leksika və sintaksis lüğətin bir hissəsi kimi frazeologiya və qrammatika ənənəvi hala gəlmişdir.

Frazeoloji araşdırmaların əhəmiyyəti, qarşılıqlı əlaqəni nümayiş etdirdiyi üçün daim müzakirə olunur.

1.2. Qeyri-təyini ismi birləşmələr

Müəyyən edilməmiş təyini söz birləşmələrinin birinci növünə təsvir xüsusiyyətləri olmayan birləşmələr daxildir. Onların əsas tərəfi sifətlərlə, asılı tərəfi isə isimlərlə ifadə olunur və bu birləşmələr atributiv xarakter daşıyır: dırnaq boyası və s. Bu birləşmələr struktur və semantik cəhətdən I növ söz birləşmələrinə yaxın olsalar da, onlardan tamamilə fərqlidirlər. Bu mürəkkəb sözlərdə birinci hissə həmişə isimlərlə ifadə olunur və mürəkkəb cümlənin tam üzvü kimi alınır. Bu iki növ söz birləşməsinin əsas növləri məcazi sifətlərlə ifadə olunsada, birinci hissəyə görə bir-birindən tamamilə fərqlənir və bu tip söz birləşmələri ayrı-ayrı birləşmələr kimi qiymətləndirilir.

Bu tip qeyri-müəyyən nominal mürəkkəb birləşmələrin formalarından biri də -qın⁴ və -ıq⁴ şəkilçilərinin əmələ gətirdiyi formalardır ki, bunlardan başlıcaları bunlardır: Gözləri həzinlik doludur (M.Araz).

Birinci tərəfdə müəyyən obrazlı xüsusiyyətlərə malik qeyri-müəyyən mürəkkəb isimlər "məcazi xüsusiyyətlər əmələ gətirən qeyri-müəyyən mürəkkəb isimli formalardan bəhs edir. Beləliklə, hal şəkilçiləri bu mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Buna görə də, onlar ilk hissənin inkişaf etdiyi vəziyyətdən asılı olaraq fərqli qruplaşdırılır. Birinci hissənin hal şəkilçiləri ilə ifadə olunmasına görə qeyri-müəyyən ismi birləşmələri 4 qrupa bölmək olar:

1. Birinci hissə isim halında olan sözlərlə ifadə olunur. Məsələn; Axmaq cücəni ayırmaq olmaz (M.Araz). Vətən üçün darıxırsan, vətən sənin üçün darıxır (H.Kərimli).

II qrupa aid olan qeyri-müəyyən ismi birləşmələr mənaca daha spesifikdir ki, bu da bu birləşmələrin qrammatik semantikasi ilə bağlıdır. Onların nüvə semantikasi məkan anlayışıdır: Qədir əlində çırağ dəhlizə girdi (Ə.Əylisli). Xanım əlində əlcək dayanır (S.Vurğun).

Yerli halda birinci tərəfdən ifadə olunan isimlərin qeyri-müəyyən bağları tərəflərin əlaqə xüsusiyyətinə görə daha güclü olur. Bu birləşmələr məkan anlayışını

ümumi qrammatik mənada ifadə edir. Bu əlaqələrin birinci tərəfi adətən mənsubiyyətdir: əlində paltar, gözdə qəm, dildə əzbər, qəlbə istək və s.

III qrupdan qeyri-müəyyən isimlər isim və sifətlərlə, eləcə də mürəkkəb sözlərin əsas hissəsi olan əvəzlilərlə ifadə olunur: Birdən camaatın içindən zorakı bir kişi çıxıb bizə qışqırdı (X.İbrahimov). Uşaqlara ətraf aləm haqqında məlumat verir (S.Vurğun).

Bu tip qeyri-müəyyən birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfin əlamət və keyfiyyətlərini müxtəlif üsullarla ifadə edir: kağızdan heykəlcik, ilandan zəhər, sözdən söz, taxta qapı, mis köpükvə s. Bu qoşma formaları müasir Azərbaycan dilində birinci növ qoşma ilə müqayisədə az işlənmişdir və əsasən ümumi nitq üçün səciyyəvidir. Bu birləşmə formalarından S.S.Mayzel., N.K.Dmitriev., N.K.Baskakov., H.İ.Mirzəzadə., Y.M.Seyidov., Q.Kazımov., M.Novruzov. (qırçaq) və b. çıxış edərək müxtəlif fikirlər irəli sürdülər. Bu cür birləşmələrdən hansının birinci, hansının növbəti olması haqqında prof. Yusif Seyidovun fikirlərini nəzərə alaraq hesab edirik ki, şəkilçinin forması daha qədimdir və ilk tərif növü kimi qəbul etdiyimiz formalar ondan törəmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən mürəkkəb isimlərin xüsusi forması vardır ki, onun birinci hissəsi ədəbiyyatda adı çəkilməyən isimlərlə ifadə olunur. Bu formada mürəkkəb sözün hər iki tərəfi eyni və ya yaxın isimlərlə ifadə olunur, əlaqə fərq, mənsubiyyət mənalarını ifadə edir. Məsələn: qardaşdan qardaşa, bacıdan bacıya, var-dövlətdən bağ evi, mal-qaradan quzu, Həsəndən bir oğul və s.

Bu qeyri-müəyyən isimlər qrupunda hər iki tərəfdə şəkilçinin iştirakı ilə əmələ gələn əlaqə növünün birinci hissəsi istiqamət halında ifadə olunur: Yaxşı olmasaydı, uzaqlarda səslənərdi (M.Süleymanlı). Bu birləşmələrin dildə əsas xüsusiyyəti çoxmənəlilik və ümumilik ifadəsidir. Onların qrammatik semantikasını məkan və zaman anlayışlarına əsaslanır.

Qeyri-müəyyən mürəkkəb isimlərin əsas forması həm də isim və adlandırılma bilən nitq hissələri ilə ifadə olunur. Lakin formal ifadələrdən formal xüsusiyyətlərinə

görə fərqləndiyindən qeyri-müəyyən isimlər mürəkkəb isimlər adlanır. Bu mürəkkəb isimlər dörd hissəyə bölünür:

I. Bu birləşmələrin bəzilərinin əmələ gəlməsində əlavə vasitələrdən istifadə olunmur. Onların birinci hissəsi ismin nominativ halındadır və həmişə isimdir. Belə mürəkkəb sözlərin birinci hissəsinin affiks sözlərlə ifadəsi daha çox işlənmişdir. İkinci tərəf əsasən üz ilə ifadə edilir. Burada -li⁴ şəkilçiləri daha çox işlənir. Məsələn, gözləri yaşlı, əllərində qan, solğun üzü və s.

Bu birləşmələrin məzmunu göstərilən və göstərilənlər arasındakı nisbətdir. Onlar birinci növ söz birləşmələrinə həm forma, həm də məna baxımından yanaşırlar, lakin eyni deyillər. Bu əlaqələr birinci növ müəyyən söz birləşmələri ilə paralel inkişaf edir. İki növ var:

a) İkinci hissə birinci hissənin nişanıdır. Bu, bu birləşmələrin əsas xüsusiyyətidir. Məsələn, kürsüdə taxta saçlı qadın, sinəsi odlu ana... (B.Azəroğlu).

b) Bu birləşmələrin az sayda birinci hissə ikinci hissəni izah edir. Lakin birinci şəxs əvəzliliklərindən fərqli olaraq bu birləşmələrdə birinci şəxs həmişə işarələrlə deyil, isimlərlə ifadə olunur [8,s.90].

Məsələn, mən bu dağları, durna gözlü bulaqları çox keçmişəm. (S.Vurğun)
Mavi gözlü Xəzər dəniz, ucsuz-bucaqsız su axını onu uzaqlara, sevgi dünyasına çəkdi.

İkinci qrup birləşmələr müəyyən vizual xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar da öz növbəsində dörd hissəyə bölünürlər. Onlardan üçündə yalnız birinci tərəflər, dördüncüsündə isə hər iki tərəf hal şəkilçisini qəbul edir. Bunlar:

1. Birinci hissə qərəzli halda sözlə ifadə edilir.

Məsələn, İslam dininə hörmət, ana sevgisi, gələcəyə inam, xırda şeylərin qayğısına qalmaq, insanlara əl uzatmaq, həyatın gözəlliyi və s. Belə birləşmələrin tərəfləri arasında obyekt əlaqəsi vacibdir, birinci tərəf ikinci tərəfin obyektini kimi özünü göstərir.

2. Birinci hissə adın yerli formasında ifadə olunur. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Əsasən mürəkkəb sözlər cümlədəki vəziyyəti bildirmək

üçün işlənir Məsələn, Səfərin əlində süpürgə. (C.Cabbarlı). Gözlərdə qisas, qılınlarda qan. Buludlar fit çalır, göylər ağlayırdı. (S.Vurğun).

3. Birinci hissə adın mənşəyi ilə ifadə edilir. Bu mürəkkəb sözlərin birinci hissələri əsasən isimlərlə, daha az hallarda əvəzlilər və digər isimlərlə, I isə sifət və ya isimlərlə ifadə olunur. Məsələn, dəmir qapı, daş divar, qəm-qüssədən uzaq, vətəndən uzaq.

Qulu Həsən insana özünü aydan arı kimi, sudan təmiz göstərməyə çalışıb. (M.İbrahimov) və b.

Göstərdiyimiz misalların ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunur. Bu birləşmələrin digər hissəsində hər iki tərəf isimlərlə ifadə olunur. Məsələn, qızıl kəmə, cəbhədən xəbər, dostdan ayrılıq və s. İstiqamət, yer və mənşə hallarında ismin birinci tərəfində tərəflər arasında idarəetmə münasibətləri olur, birinci tərəflər ikinci şəxslərə tabe olur və onlar tərəfindən idarə olunur. Onlar hissələrə bölünmür, bütövlükdə fəaliyyət göstərirlər [11,s.78].

4. Bəzi qeyri-müəyyən mürəkkəb ismlər hər iki tərəfin şəkilçi qəbul etməsi ilə əmələ gəlir. Bu mürəkkəb sözlərin birinci hissəsi isim, ikinci hissəsi isə istiqamət formasındadır və hər iki tərəf isimdir, bəzən eyni, bəzən də müxtəlif leksik vahidlərdən əmələ gəlir. Məsələn, başdan ayağa geyinmiş qırmızı qız. Sanki qəlbimdə dinclik qüdrəti var, dənizdən dənizə üzürəm (S.Vurğun).

I. Üçüncü qrup qeyri-təyini söz birləşmələri birliklərin iştirakı ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrin birinci hissəsi həmişə isimlərdən ikinci hissəsi isə ya isimdən, ya da sifətdən ibarətdir. Məsələn, Əli kimi həkim, qar kimi ağ, quş kimi işıq və s. Birinci tərəf bəzən şəkilçilərlə birləşərək hal-şəxs şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, sərhədə doğru addımlamaq, uşaq üçün dərman və s.

Prof. "Müasir Azərbaycan dili" dərslində Q.Ş.Kazımov bu ənənəvi bölgədən fərqli, əsas tərəfin ifadə vasitələrinə əsaslanaraq tərəflər arasında qruplaşdırılmış sintaktik münasibətləri yeni əsasda nominal birləşmələrin təsnifatını vermişdir.

O, iki növ mürəkkəb ismin mövcudluğuna işarə edərək yazır: “Mürəkkəb isimlərin bəziləri isim əsasında, bəziləri isə atributiv modelə əsaslanır. Buna görə də ifadələri iki qrupa bölmək olar:

a) mürəkkəb isimlərin əksər modellərində əsas cəhətimisim və nominal hissələrdən ibarətdir; məsələn: daş divar, şüşə qab, yaşıl çəmən, çox adam, gül iyi, axar su, bulaq, qırmızı qarpız, yetişmiş meyvə, bir neçə uşaq, ard-arda ikinci və s.

Əsas hissəsi isim və ya adlandırılmış nitq hissələri ilə ifadə olunan belə birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir.

İsimlərin asılı hissəsi isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərflərlə ifadə olunur.

b) Bəzi söz birləşmələri modellərində əsas hissə sifətlərlə ifadə olunur (sadə və ya -li, -li, -lu, -lü; -ıq, -ik, -uq, ük və s.).

Qoşulmalardan fərqli olaraq belə birləşmələr atribut birləşmələri adlanır. Məsələn, durnanın gözü var, gözü bağlıdır, qapısı bağlıdır, ağız açıqdır, qolları kəsilir, hamı onu tanıyır, yüksək dağlarda və s.

Tərəflər arasında sintaktik əlaqənin növünə görə müəllif ismi birləşmələr aşağıdakı növlərə ayırır:

1. Təxminliklə bağlı mürəkkəb isimlər. Bu yanaşmaya taxta qapılar, vitrajlar, döyüşçü, səbirli şair, Əhməd kimi müəllim, yaşıl yarpaqlı durna daxil idi.

2. Uzlaşma ilə bağlı mürəkkəb isimlər. Bu tip mürəkkəb qeyri-müəyyən söz birləşmələrindən biridir və birinci hissəyə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş birləşmələr daxildir. Məsələn, ağız bağlı, göz yaşsı, qapısı açıq, cibiboş və s.

3. İdarəetmənin adı ilə əlaqəli əlaqələr. Bu növə daxil olan birləşmələr əsas hissədə isim, sifət və sayla, ismin üç halında asılı hissə tələb edən birləşmələr - istiqamət, yer və mənşə ilə ifadə olunur. Məsələn, Vətən sevgisi, insanlara hörmət, gözümüzdə yaş, keçmişin xatirələri, ən gözəli, dağların ucalığı və s.

4. Bir-birinə bağlı olan mürəkkəb isimlər. Tərəflər arasında təbəçilik üsullarına görə onlar da iki növə bölünür:

a) I növ: yaxınlaşma və uzlaşma ilə bağlı isim birləşmələri. Bu tip II tip tərifləri ehtiva edir. Məsələn, ağ güllər, bulaq suyu, tut yarpağı, qapı çərçivələri və s.

b) II növ: idarəçilik və uzlaşma ilə bağlı mürəkkəb isimlər. Bu tipə III tip təriflər daxildir. Məsələn, göydəki ulduz, qırmızı alma, üç uşaq, natiqin nitqi və s.

Bağlamaların əsas hissəsini isim və sifətlər təşkil edir. Onların birinci tərəfi ikinci tərəfi izah edir: Səndə gizləndim, dostum, əlində əl yoxdur (B. Quşçuoğlu).

Bütün birliklərdə birinci tərəf hansısa şəkildə ikinci tərəfi müqayisə yolu ilə müəyyən etməyə meyllidir. Mürəkkəb sözlərdən şəkilçiləri çıxarsanız, o zaman təkcə əlaqənin mənası deyil, bütün cümlə dəyişəcək, məntiq pozulacaq. Beləliklə, bu cür strukturların tikintisində birləşmələr mühüm rol oynayır [6, s.89].

Deməli, həmin birləşmə formalarında əlaqə əlavə vasitə deyil, bəlkə də əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Mürəkkəb əlaqələr əsas tərəfi ifadə etmə vasitələrinə görə iki qrupa bölünür:

1) Mürəkkəb isimlərin əsas, yəni ikinci hissəsinin ümumi məzmununda substantivizm aparıcı rol oynayır. Onlar əsasən prinsiplilik və tamlıq mövqeyindədirlər. Məsələn: Sənin tək dostunu tapa bilmirəm (M.Yaqub).

2) İkinci növ mürəkkəb isimlərdə əsas hissə sifətlə ifadə olunur və mürəkkəb əlaqənin qrammatik semantikasını müəyyən etdiyi üçün bu mürəkkəb bağlayıcılar tam atributiv məzmunu malikdir, o cümlədən, üstünlük təşkil edir: Sən də qorxursan tülkü. Ailisi).

Onun affiksinin birləşməsindən əlavə bağlılıqlar əmələ gəlir, yəni bu cür mənsubiyyət formaları affikslə bağlının qarşılıqlı əlaqəsi və qohumluğu nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: Xeyir olsun millətə Heydər, Heydər istiqlal oldu, istiqlal - Heydər (S.Qasım).

Azərbaycan dilçiliyində şəkilçilərin özəlliyi nəzərə alınmır, onlar cümlə üzvlərini aydınlaşdıran, genişləndirən vasitə kimi qəbul edilir. A.Abdullayev onları “əlavə kombinasiya” kimi tədqiq etmişdir. Prof. Y.Seyidov bu məsələ ilə bağlı araşdırma vəziyyətini ətraflı araşdırmış və onların adlarının birliklərə daxil olduğunu sübut

etmişdir. Biz həmçinin hesab edirik ki, “əlavə birləşmələr” termini “əlavə birləşmələr” terminindən daha dolğun və uyğundur.

Mürəkkəb isimlərdə digər mürəkkəb isimlərdən fərqli olaraq əsas tərəf birinci tərəf, asılı tərəf isə ikinci tərəfdir. Çünki ərizə sözün aydınlaşdırılmasına, aydınlaşdırılmasına, aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Məsələn: Sən də məktəb-universitetsən (V.Məmmədov).

Müasir Azərbaycan dilində birinci hissəsi şəxs əvəzliyi, ikinci hissəsi isə “bizim” əvəzliyi ilə ifadə olunan isimlərin ümumi qrammatik mənasında üzərində işlənən obyekt şəxsdir və onlar əsasən dildə fəaliyyət göstərir. Prinsipiallıq və tamlıq mövqeyindən çıxış edərək, birinci tərəf ikinci tərəfə yaxınlaşır, ikinci tərəf də onunla uyğunlaşır: Hər halda, sən özün mənim evimə döyüşdən düşmən kimi qayıtdın (Ə.Əylisli). Sən bilirsən nə deyirsən, mən özüm bilirəm (Ç.Hüseynov).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəxs əvəzlilərinin “özüm, özün” mənasında şəxs əvəzlilərinin yanında işləndiyini görürük: Səni səndən alıb yüz il yatdılar, Aldatdılar, əzdidilər səni. (M. Araz). Özünü sinənə vursan, özün olmazsan, bunu etməsən, “sən” olarsan (Ə.Ülvü). Bu, yeni dil hadisəsi olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dilində və sonralar ana dilinin ədəbi nümunələrində mühüm yer tutur.

Rəqəm birləşmələri öz daxili mənasını adla birləşdirir, yəni ədədi birləşmələr hər iki tərəfdən rəqəmlərlə ifadə olunan birləşmələrdir: qırx üç, on dörd, beşdə bir (beş) və s.Qeyd edək ki, frazaların sintaktik hazırlığı hələ də nəzərdən keçirilməyib. Ədədi birləşmələrlə bağlı faktlar haqqında professor Y.Seyidov yazır: “Bu rəqəmlərin adlarına məhəl qoymayan, arqumentlərlə və ya dolayısı ilə baxmayan iş tapmaq çətindir. Məsələ burasındadır ki, bu birləşmələr iki sözdən (bəzən bir neçə sözdən) ibarət olsa da, sözə bərabər tutulur və morfologiyalar arasında leksik vahidlər kimi verilir.

Ədədi birləşmələrin özəlliyi ondadır ki, hər iki tərəf ədədlərlə ifadə olunur. Buna görə də bu birləşmələrin əsas göstəricisi kəmiyyət bütövlüyüdür. Məna tamlığı

onları qismən dayanıqlı birləşmələrə yaxınlaşdırsa da, bu birləşmələr birmənalı olaraq sərbəst birləşmələrdir [13, s.90].

Ədədi birləşmələr təsviri xüsusiyyətlərinə görə iki yerə bölmək olar: şəkilsiz və şəkilsiz ədədi birləşmələr. Şəkilçi say birləşmələrinin birinci komponenti isim və ya əvəzlik halında baş verir. Məsələn: beşdə biri - beşdə biri; dördə iki - dördə iki. Cümlə kontekstində üçüncü növ sözl birləşmələrinin ikinci növ tərfi əvəzedici kimi çıxış edə bilər: “Əsrin dördə biri”, “Əsrin onda biri”.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında cümlənin sintaktik mövqeyi və funksiyası ifadələri xarakterizə edən, daha doğrusu, söz birləşmələrinin statusunu müəyyən edən ən mühüm əlamətlərdən biri kimi qəbul edilir. Qeyri-müəyyən ismin bir çox üzvləri ilə birlikdə cümlə üzvü kimi təhlil edilib-edilməməsi ilə bağlı fikir ayrılığı yoxdur.

Belə sintaktik funksiya və qeyri-müəyyən ismin funksiyası onun sintaktik statusu ilə bir növ sintaktik assosiasiya həyata keçirir. Bütün cəhətləri ilə semantik-semantik birləşmə, qrammatik konstruksiyanın tərfi cümlələrin tərkibində qeyri-müəyyən isim birləşmələrini hissələrə bölmədən təhlil etməyə imkan verir. Tədqiqatlar göstərir ki, qeyri-müəyyən əvəzlilər cümlənin bütün üzvləri ilə - əlavə, xəbər, məna, nəticə və samit rolunda baş verə bilər. Bir sözlə, sintaktik kontekst özü qeyri-müəyyən mürəkkəb isim kimi sintaktik konstruksiya yaradır və ona sintaktik status verir və verilməsini tələb edir. Dissertasiyada bu suallar izah edilir və misallarla ətraflı təhlil edilir.

“Sintaktik vahidlərin tarixinin tədqiqində iki aspekt ola bilər: tədqiqat obyektini istənilən dil ola bilər; məsələn, Azərbaycan, rus, fransız, özbək və s. Sintaktik vahidlərin tarixi tədqiqi ana dil qrupları miqyasında həyata keçirilə bilər. Biz birinci tədqiqatın tarixini öyrəndik. Türk dillərinin tarixi qrammatikasına aid əsərlərdə qeyri-müəyyən əvəzlilərin forma və modelləri ya ümumiyyətlə nəzərə alınmır, ya da dolayısı ilə nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qeyri-müəyyən əvəzlilər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müxtəlif dövrlərində tarixən zəngin olub və işlənilib. Beləliklə, “Kitabi-Dədə

Qorqud” dastanının dilində olduğu kimi, belə mürəkkəb sözlərin inkişafı sonrakı ədəbi mərhələlərdə müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Azərbaycan dilində söz əmələ gəlməsinin tədqiqi fonunda dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri olan qeyri-müəyyən əvəzliliklərin mövcudluğu danılmaz dilçilik faktıdır. Qeyri-müəyyən mürəkkəb isimlər analitik və sintetik yolla əmələ gəlir. Analitik yanaşmalar, sintetik isə idarəetmə yanaşmaları formalaşır. Qeyri-müəyyən mürəkkəb isimlərin müxtəlif formaları və modelləri mövcuddur [17,s.89].

Mürəkkəb isimlər sistemində qeyri-müəyyən mürəkkəb isimlər xüsusi yer tutur. Bu əlaqələr məna və potensial əsasında formalaşır. Qeyri-müəyyən isimlərin komponentləri arasında sintaktik əlaqə sintaktik əlaqələrə (yanaşma, nəzarət, razılaşma), müəyyən edilmiş dilçiliklə uyğun gəlir. Qeyri-müəyyən nomenklatura, bir qayda olaraq, nomenklatura sisteminin tamlığı və tamlığı ilə seçilir. Şübhəsiz ki, mübahisəli mürəkkəb sözlərin əksər forma və modellərinin cümlələrin tərkibində tərəflərlə birlikdə təhlili.

Təkamülündə müəyyən olunmamış söz birləşmələri Azərbaycan ədəbi dilinin bütün inkişaf tarixinin gedişində bir və eyni formaya əsaslanır. Qeyri-müəyyən adlandırılmış birləşmələrin təkamül yolu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin strukturunda müasir dilin strukturunda olan fərqlər yalnız müəyyən sonsuzluq nəticəsində nəzərə çarpır. Əslində qeyri-müəyyən mürəkkəb isimlərin bütün modelləri bugünkü ilə eynidir və arxaikdir.

Qak V.Q.ingilis dilində sabit və qeyri-sabit söz birləşmələrini səciyyələndirir. Sabit birləşmələr dedikdə bu və ya digər dildə danışan insan cəmiyyətinin praktikasında mövcud olan əşya, əlamət və hərəkətlərin birləşməsini ehtiva edən söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Sözlərin birləşmə imkanları nöqtəyi-nəzərindən müəllif onları sərbəst və təsbit edilmiş (qeyri-sərbəst) olmaqla iki qrupa bölür. Birinci qrupa aid olan birləşmələrin komponentlərinin əvəz olunması üçün geniş imkanların mövcudluğu, ikinci qrupa aid edilən birləşmələrin komponentlərinin isə olduqca məhdud çərçivədə əvəz olunma imkanlarına malik olduğu qeyd edilir.

Söz birləşmələri komponentlərarası əlaqənin xarakterindən asılı olaraq, idiomatik və qeyri-idiomatik birləşmələrə bölünür. İdiomatik birləşmələrin mənasını komponentlərin mənalmasına istinad etməklə müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Öz növbəsində, Qak V.Q. idiomatik söz birləşmələrini onların nominasiya xarakterindən asılı olaraq iki qrupa bölür. Söz birləşmələrinin Qak V.Q. tərəfindən verilmiş təsnifatı onları ən azı iki əsas sözdən ibarət olan və parçalanmayan, tam mənaya malik struktur-semantik vahid kimi xarakterizə edən mövcud konsepsiyaya yaxın yanaşma tərzini özündə birləşdirir [34,s.89].

Məlum olduğuna görə, hər bir söz birləşməsində müəyyən bir aparıcı (əsas) söz olur, qalan söz və ya sözlər onun ətrafında birləşir. Bu baxımdan müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri mövcuddur:

1. Aparıcı sözü isim olan söz birləşmələri: a garden flower, a long story, the roar of the ocean, etc.

2. Aparıcı komponenti sifət olan söz birləşmələri: fond of music, rich in oil, low in quality, small in size.

3. Aparıcı komponenti fel olan söz birləşmələri: to write a letter, written in pencil, etc.

4. Aparıcı komponenti əvəzlik olan söz birləşmələri: some of them, all of us, any of the boys, etc.

5. Aparıcı komponenti zərf olan söz birləşmələri: well dressed, badly wounded, well enough, etc.

Beləliklə, söz birləşmələri dedikdə nüvə sözün qrammatik vəhdət əsasında digər sözlə və ya sözlərlə birləşməsi başa düşülür. Söz birləşməsinin nüvəsi birləşmənin elə bir komponentidir ki, ona söz birləşməsinin bütün digər komponentləri tabedir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ, SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

2.1. Sintaktik əlaqələr və onların səciyyəsi

Sözlər arasındakı semantik əlaqələr təbiətdə mövcud olan obyektiv əlaqələrdir. Bu əlaqələr əşyalar və ya obyektlər və hadisələr arasında obyektiv əlaqələrdir. Obyektlər və sözlər arasında hadisələr arasında belə obyektiv semantik əlaqələrin təzahürü iki növə bölünür:

1) predikativ əlaqələr və 2) qeyri-predikativ əlaqələr.

1. Dildə predikativ münasibət mövzu ilə xəbər arasındakı əlaqəni bildirir. Predikativ əlaqə feilin məkan, zaman və şəxs kateqoriyalarında, xəbər, şəxs və isim sayı kateqoriyalarında təzahür edir.

2. Predikativ olmayan əlaqədə sözlər arasında informasiya əlaqəsi olmur. Onlar üç növ qeyri-proqnozlaşdırılmış söz əlaqəsini göstərirlər:

a) mövzu əlaqəsi - bəzən tamlıq əlaqəsi də deyilir. Obyektiv olaraq təyinedici söz tamlıqdır (mövzu) və müəyyən etdiyi sözün mövzusunu bildirir.

b) atributiv əlaqə - ona müəyyən keçid də deyilir. Bu baxımdan müəyyənədi element atributdur (tapşırıq). Bu baxımdan təyinedici artikl feil xəbərindən başqa cümlənin bütün digər üzvlərini təyin edir. Dünya dillərində cinslərin ən müxtəlif birləşməsinin tərəfləri arasında atributiv əlaqə özünü göstərir: dünyanın əksər dillərində ifadənin birinci tərəfi adətən ikinci tərəfi müəyyən edir, lakin bəzi dillərdə (məsələn, fransız və fars dillərində) ikinci tərəf birinci tərəfi müəyyən edir. "Qardaş - qardaş", "böyük qardaş" ("böyük qardaş").

c) nisbi münasibət - bu baxımdan təyinedici üzv (söz) əlamətini göstərir, əsasən fellə ifadə olunur. Ona görə də bəzi linqvistik ədəbiyyatda bu əlaqəyə zərf də deyilir.

Tabelik münasibəti sözlərdən birinin sintaktik cəhətdən digərinə tabe olmasını, onu aydınlaşdırdığını, izah etdiyini, əlamətini, müəyyən xüsusiyyətini, bir sözlə bir sözün aparıcı, tabe, digərinin isə aparıcı söz olduğunu göstərir. tabeli, aydınlaşdırın,

aydınlaşdırın, asılı söz; Məsələn, aşağıdakı cümlə aşağıdakı tabeliyi göstərir: Böyük qardaş həmin məclisdə bu məsələdən geniş danışdı.

Ənənəvi dilçilikdə forma və ifadə vasitələrindən asılı olaraq sadə cümlənin ayrı-ayrı üzvləri arasında üç növ tabe sintaktik əlaqə mövcuddur: 1) ahəng; 2) idarəetmə; 3) yanaşma.

Müasir dövrdə sintaktik nəzəriyyənin inkişafı cümlə modellərinin axtarışı ilə davam edir. Cümlə modeli kimi leksik çoxluqdan ayrılmış istənilən sxem, standart, düstur və s. ola bilər. Son zamanlar cümlələrin struktur modellərinin hazırlanması ilə həm struktur, həm də ənənəvi dilçiliyin nümayəndələri məşğul olurlar. Hər iki dilçi ilə əl-ələ verərək bu problemləri həll etmək olar.

“İngilis dilinin struktur sintaksisi” kitabının müəllifləri sintaktik münasibətləri iki qrupa: tabe və tabeliyə bölməmiş, onları tabe, tabe, predikativ və nisbi sintaktik əlaqələrə ayırmışlar. Adı çəkilən əsərin müəllifləri cümlədəki sözlər arasındakı sintaktik əlaqəni fərqli baxış bucağından, müxtəlif terminlərlə, lakin eyni məzmunla təqdim edir və şərh edirlər. Onlar ilk növbədə cümlənin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələri iki qrupa ayırırlar:

1) Sintaktik əlaqələr və iş yalnız cümlənin hüdudları daxilində

2) həm cümlə daxilində, həm də xaricində fəaliyyət göstərən sintaktik əlaqələr. Müəlliflər yazırlar ki, cümlə komponentləri yalnız cümlənin hüdudları daxilində fəaliyyət göstərən sintaktik bağlarla bağlanır [43, s.90].

Ənənəvi dilçilikdə tabeli cümlə ilə xəbər cümlənin bir-birindən asılı olmayan iki əsas hissəsidir. Halbuki hələ 20-ci əsrin ortalarında (40-50-ci illər) Azərbaycan dilçi alimi Ə.Dəmirçizadə təklifin əsas üzvü kimi yalnız xəbərləri qəbul etmiş, müəllifi xəbərdən asılı olan birinci dərəcəli üzv adlandırmışdır. Biz də inanırıq ki, onun sözlərində müəyyən həqiqət var, lakin bu mövzumuza aid məsələ olmadığı üçün burada bunu müzakirə etmək fikrində deyilik.

Sintaktik əlaqələrdən danışarkən bununla bağlı başqa bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır: cümlənin strukturunun genişlənməsində sintaktik proseslər

adlanan hadisələr mühüm rol oynayır. Bu konsepsiya dilçiliyə G. G. Poçepsov tərəfindən daxil edilmişdir.

A. M. Muxin A.M. Peşkovskinin təsnifatına üstünlük vermiş, onu genişləndirmiş və sintaktik əlaqələri kompozisiya ilə bağlı, tabeli-ardıcıl-tabeli, sosiotik və sosial-predikativ münasibətlər kimi dörd növə ayırmışdır. Elmslev münasibətlərdən danışmır, asılılığı funksiya kimi qəbul edir.

Sintaktik münasibətlərin, yəni ünsiyyət formalarının ifadə üsulu nədir ki, müxtəlif dillərdə müxtəlif yollarla həll olunur. Rus dilində təqdimatın üç növü var: yanaşma, nəzarət, razılaşma.

L. Teniera terminologiyasından istifadə etsəniz, yəni güclü idarəedici felin valentliyi aktantların iştirakı ilə, zəif - sirkadiyalı ardıcılıqla əlaqələndirilir. L. Tenier zirkonları aktantlarla əks etdirir. Bu konflikt nə olur, o sintaktik və semantik valentlik aktantlara münasibətdə üst-üstə düşür.

Zirkonstantianlar sintaktik cəhətdən nəzərdə tutduqları sözə, semantik cəhətdən isə ona tabe olurlar. Bu, aktantın semantik-sintaktik səviyyədə simmetrik həll tapsa, sirk sabit həllini tapa bilməyəcəyi tezisini təsdiq edir.

Cümlə üzvlərinin nəzəriyyəsi tamlığın fundamental semantikasını və ön qabığın yüksək avtosemantikasını vurğulayır. Onlar felin birinci (tamamlama) ilə bağlı semantik sintaktik valentliyini, ikinciyə (qabıq) münasibətdə isə sintaktik valentliyini dəstəkləyirlər. İkinci cümlə üzvlərinin təsnifat xüsusiyyətləri müxtəlif koordinat sistemlərində kəsişir. Bu kəsişmə nöqtəsi həm də üzv cümlələr sistemində şifahi və qeyri-verbal situasiya uzantıları, semantik sintaksis nəzəriyyəsində aktant və sirkonlar arasında sərhədlər məsələsidir [56,s.89].

Sual yarana bilər: münasibətlər harada baş verdi? Bağ anlayışı valentlik anlayışı ilə müəyyən edilir. Valentina L.Tenierin dilçilik elmi ilə tanış olmuşdur. Cümlənin quruluşu felin xarakteri ilə müəyyən edilir.

Münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq İP Susova aşağıdakı parametrləri əlaqələndirir:

- 1) birtərəfli və ya ikitərəfli istiqamətli əlaqəyə malikdir;
- 2) özündə iki və ya daha çox elementi birləşdirir;
- 3) yönəldildiyi qovşaq və ya qovşaq növü üçün spesifikdir xarakter müəyyən edir;
- 4) gücləndirilmiş və ya reallaşdırılmış;
- 5) paradiqmatik və ya sintaqmatik şəkildə yerinə yetirir;
- 6) formal, semantik və ya formal məna kimi müəyyən edilir.

Bütün bu suallara cavab vermək üçün əlaqənin statik və ya dinamik olması sualı yaranır. Bu suala cavab olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əgər ənənəvi dilçilikdə bu münasibətlər statikdirsə, struktur dilçilikdə statik xassələrin dinamik təsviri tələb olunur.

İki cümləni nəzərdən keçirin:

- 1) Oğlan səyahətçilər haqqında bir kitabı maraqla oxudu;
- 2) Uşaq maraqla səyahət edənlər haqqında kitab oxudu. Ənənəvi sintaksis və struktur sintaksis bu cümlələrin eyni əlaqədə olduğunu göstərir.

Bu cümlələrə sintaqmatik prinsip tətbiq olunduqda onlar arasındakı əlaqələr arasındakı fərqi görmək olar. Fərq nədir? Birinci cümlədə oğlanla kitabı maraqla oxuyan səyyahın seqmentləri arasında, ikinci cümlədə isə kitabın səyyah və səyahətçi haqqında olan hissələri arasında struktur xətt çəkə bilərsiniz. maraqla oxuyan oğlan. Əgər birinci cümlədə maraq sözü əhəmiyyətsizdirsə, ikinci cümlədəki sözü götürməklə onun bütövlüyü pozulur. Beləliklə, iki cümlənin təhlili onların arasındakı sintaktik əlaqələri müəyyən etməyə imkan verir.

Klassik qrammatikada (sintaksis) cümlə və xəbər cümlənin əsas üzvləridir. Onların arasında uzlaşma adlanan sintaktik əlaqə mövcuddur və bu baxımdan prinsip idarəetmə elementi, xəbər isə asılı element kimi qəbul edilir. Struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələrin fərqli iyerarxiyası qəbul edilir: münasibətlər sözlər arasında qarşılıqlı asılılıq əsasında müəyyən edilir; başqa sözlə desək, yanaşma, idarəetmə və ya kompromis olsun, bir söz digərindən asılıdır [42,s.87].

Hər bir əlaqədə yuxarıdakı element aşağıdakı elementi birləşdirir. Struktur sintaksisdə yuxarıdakı elementə tabe, aşağıda olan element isə tabe adlanır. Məsələn, Narcissus bir cümlə oxuyur, nəzarət sözünü oxuyur,

Nərgiz sözü tabe elementdir. Sintaktik əlaqəni göstərən xətt, klassik sintaksisdən fərqli olaraq, idarəetmə (yuxarı) və tabe (aşağı) elementlər arasındakı əlaqəni göstərdiyi üçün şaquli şəkildə keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni söz eyni vaxtda yalnız bir sözdən asılı ola bilər və başqa bir sözdən sonra gələ bilər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, prinsipcə, tabeliyində olan şəxs yalnız bir sözdən asılı ola bilər, nəzarət isə bir neçə tabeliyində olanlara nəzarət edə bilər. Qız oxuyur, Gözəl qız oxuyur və Gözəl qız köhnə mahnı oxuyur cümlələrində deyilənləri şərh edək:

Birinci cümlədə qız sözü oxuyur və sözə tabe olur; İkinci cümlədə gözəl sözü qız sözündən asılıdır və eyni zamanda söz oxunur və sözə əməl olunur; Üçüncü cümlədə oxu sözü qızın sözləri ilə mahnını eyni vaxtda idarə edir, gözəl sözü qız sözündən asılıdır, mahnı sözü isə qədim sözü idarə edir. Yuxarıda və aşağıda sözlər arasında sintaktik əlaqəni göstərən qrafik təsvir struktur sintaksisdə sxem adlanır. Beləliklə, cümləyə daxil olan sözlər toplusu iyerarxiya təşkil edir.

“Söz sinifləri” adlı bölmədə struktur dilçilik nitq hissələrinə və söz siniflərinə diqqət yetirir. Son zamanlar bəzi struktur linqvistik ədəbiyyatda sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifatı prinsipindən imtina edilmişdir; Məsələn, Structural English Syntax müəllifləri lüğətdəki sözləri nitq hissələrinə deyil, söz siniflərinə görə təsnif edir. Bu əsərdə oxuyuruq: “Əksər struktur modellərdə dilin quruluşu nitq hissələri şəklində təqdim olunsa da, söz sinifləri müəyyən sintaktik mənaların daşıyıcısı hesab olunur. İsim, fel və s. kimi morfoloji söz siniflərini, nominal, şifahi, sifət və hallar kimi mövqe və ya sintaktik söz qruplarını fərqləndirməyə cəhdlər edilir. Mövqe söz sinifləri üzvlərinin cümlənin tərkibində eyni sintaktik mövqe tutmasına görə formalaşır. Nominal sözlər sinfinə cümlənin xətti strukturunda felin şəxsi formasının

əvvəlində mövqe tuta bilən bütün sözlər, yəni şəxs, qeyri-müəyyən, sual əvəzliləri, substantiv sifətlər, gerundlar, məsdər ifadələri daxildir [39,s.80].

“Bir çox cümlələrin struktur modellərində cümlənin strukturu nitq hissələri ilə dəqiqləşdirilir, söz sinifləri müəyyən sintaktik məna daşıyıcısı hesab olunur. Sözlərin morfoloji sinifləri: isim, fel və s. və sözlərin sintaktik siniflərini məhdudlaşdırmağa çalışır: nominal, zərf, şifahi, sifət. "Sintaktik söz sinifləri söz qrupunun cümlənin strukturunda eyni sintaktik funksiyaya malik olması fikri əsasında formalaşır. Cümlənin struktur modelinin sintaktik söz siniflərinin xətti zənciri formasında təqdim edilməsi isə öz növbəsində söz qrupunun cümlə strukturunda eyni sintaktik funksiyaya malik olması fikri əsasında formalaşır. onun komponentləri arasındakı əlaqəni əks etdirmir.Lakin bu, ingilis dilini təsvir edərkən mümkündür, çünki ingilis dilində cümlədəki söz sırası sabitdir və əksər hallarda qarşısındakı komponent simvolundan asılı olmayaraq tabe bənd kimi qəbul edilir. felin şəxsi formasının.

Hər hansı bir sözün mənşəyi onun təsnifatından asılıdır, hər bir söz müəyyən qrammatik sinfə aiddir. Sözün qrammatik sinfi müxtəlif dillərdə mövcuddur. Bu siniflərin nitq hissələri ilə ənənəvi adlandırılması bir qədər düzgün deyil, çünki biz adətən nitq hissələrinin deyil, konkret linqvistik vahidlərin - sözlərin öyrənilməsi ilə məşğul oluruq. Nitq hissələri leksik qrammatik siniflər kimi tanınır. Başqa sözlə, leksiko-qrammatik anlayış bütövlükdə nitq hissəsi kimi deyil, ayrıca söz kimi səciyyələnir.

L.Tenier sözləri iki mühümə ayırır: tam dəyərli “tam sözlər” və semantik cəhətdən “boş” və ya “natamam sözlər”. Birinci kateqoriyaya konkret semantik funksiyaya malik sözlər daxildir, yəni bu sözlər şüurda birbaşa əks olunan konkret ideya ilə bağlıdır. Belə ki, fransız çeval, alman Pferd, ingilis atı, latın atı, Azərbaycan atı, rus atı, talış aspı və s. sözlər ona görə tamamlanır ki, onların forması, yəni təşkil etdikləri fonemlər (və ya hərflər) toplusu şüurda birbaşa at obrazını yaradır.

İkinci kateqoriyaya semantik mənası olmayan sözlər daxildir. Bu sözlər sadəcə olaraq qrammatik alətlərdir ki, onların funksiyası semantik cəhətdən tamamlanan

sözlərin kateqoriyasını göstərmək, aydınlaşdırmaq, formasını dəyişmək və aralarında əlaqə yaratmaqdır. Məsələn, fr. le, alm. das, mühəndis və s. sözlər zehnimizdə heç bir obraz yaratmadığı üçün natamam sözlərdir.

L. Tenier tam sözləri bir və ya bir neçə boş söz daxil edə bilən bloklara birləşdirir. Struktur sintaksisdə boş sözlər problem deyil. Bu üsulla cümlə iyerarxik quruluşda qurulur, törəmə şəkilçilər mənsub olduqları sözdə qiymətləndirilir, cümlənin iyerarxik quruluşu pozulmur. L. Tenier blokların dörd kateqoriyasını təklif edir və onları adlandırır: isimlər (O), sifətlər (A), fellər (I) və zərflər (E).

Söz birləşmələrinin statusu ilə əlaqədar müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, İ.R.Qalperinin fikrincə, bir çox sözlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi olduğuna baxmayaraq, onlar hələ də mürəkkəb sözlər kimi qəbul edilə bilməzlər. Ayrı-ayrı söz birləşmələrinin bir mürəkkəb sözə çevrilmək tendensiyası sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri isim olduğu birləşmələrdə müşahidə edilir. Digər növ söz birləşmələrinin komponentləri arasında olan bağlılıq o qədər önəmli olmadığından, onlar həm semantik, həm də struktur göstəriciləri baxımından daha sərbəstdirlər [56,s.87].

Eyni zamanda onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, söz birləşmələri və sözlərin birləşmə imkanları müxtəlif məfhumlar kimi xarakterizə olunur. Sözlərin birləşmə imkanları, yaxud kombinatorika söz birləşmələri ilə müqayisədə daha geniş məfhum olaraq, müxtəlif səviyyələrdə baxıla və bütövlükdə cümləyə aid edilə bilər. Kombinatorika sözlərin nitq prosesində uzlaşması, sərbəst söz birləşməsi isə – mətndə əks olunan, həmin prosesin nəticəsi kimi qəbul edilə bilər. Bir çox tədqiqatçılar kombinatorika məfhumunu valentlilik məfhumu ilə eyniləşdirirlər [44, s.97]. Digərləri isə kombinatorikanı nitqlə, valentliyi isə dil ilə əlaqələndirirlər [52, s.122]. Qeyd edilir ki, hər hansı sözün valentliliyinin nitqdə istifadə edilməsi ilk növbədə linqvistik (qrammatik və semantik) qayda və normalara riayət etməklə kommunikativ tələbatdan asılıdır. Söz birləşmələri sözlərin birləşmə prosesinin

məfhumunu daha geniş mənada, yəni struktur cəhətdən təşkil edilmiş mənə blokları kimi xarakterizə olunan bütöv cümləyə münasibətdə başa düşülür [33, s.68].

Müvafiq olaraq, sözlərin birləşmə imkanlarına 2 sözdən ibarət olan blok (misal üçün, sifət-isim) və sintaqmlararası səviyyələrində yanaşmaq olar. Sözlərin birləşmə imkanları və yaxud kombinatorika probleminə bu cür yanaşma sözügedən məfhumun söz birləşmələri (və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşdirilməsi) əsasında daha geniş şəkildə tədrisinə imkan yaradır.

Kombinatorika sahəsində qoyulan əsas məhdudiyyətlər dil vahidlərini təşkil edən qrammatik qayda və normalar deyil, əsasən, sözlərin leksik mənaları sahəsində mövcuddur. Sözlərin birləşmə imkanlarına valentlilik məfhumunun sinonimi kimi də yanaşmaq olar. Burada valentlilik məfhumunu sözün müəyyən yollarla cümlədə realizə olunmaq və digər sözlərlə müəyyən kombinasiyalara girmək qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir .

Bəzi tədqiqatçılar valentlilik məfhumunu yalnız qrammatik planda izah edirlər [61,s.162].

Qrammatik baxımdan valentlilik, əsasən, felin xüsusiyyəti kimi götürülür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, valentlilik məfhumuna qrammatik yanaşma tamamilə qanunauyğundur, çünki “söz istənilən cümlənin tərkibinə daxil olmaqla müəyyən qrammatik forma qəbul edir və ya müəyyən sintaktik funksiyanı yerinə yetirir” [61,s.98].

Bundan əlavə, “sözün seçilməsi və onun istifadə variantlılığı müəyyən qrammatik forma və ya konstruksiyaya daxil olmaq qabiliyyətindən asılıdır” [55, s.108].

Sözlərin mənası da onların işlənmə imkanlarını məhdudlaşdıra bilər. Bir çox tədqiqatçılar müəyyən sözün semantikasını ilə sintaktik funksiyasını arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğuna diqqət yetirirlər. Buna görə də, valentlilik probleminə tək-cə sözlərin qrammatik xarakteristikasını nəzərə almaqla deyil, həm də onun semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla yanaşmaq, fikrimizcə, daha

məqsədəuyğundur.

Sözlər arasındakı əlaqələrin A.A.Ufimtseva və V.Q.Admoni tərəfindən verilmiş təsvirinə əsasən, ayrı-ayrı nitq hissələrinin digər sözlərlə birləşmə imkanları onların leksik dolğunluğunun tamlığı-natamamlığı əsasında və cümlə üzvləri və sintaktik əlaqələr məfhumunu nəzərə almaqla tədqiq olunmuşdur. Müəlliflər ilk dəfə olaraq dominant və asılı cümlə üzvlərinin dominant cümlə üzvləri ilə münasibəti zəminində araşdırılmasını təklif etmişlər. Sözlərin qrammatik potensialı onların leksik semantikasını ilə qarşılıqlı vəhdətdə öyrənilmişdir. Beləliklə, sözlərin birləşmə imkanlarının xüsusiyyətləri onların leksik mənalarından bilavasitə asılı olaraq müəyyənləşdirilmişdir [25,s.128].

İ.S.Qorelik, E.İoffik, V.L.Zavqorodnyaya, D.N.Ufimtseva və başqalarının tədqiqat əsərlərində valentlilik məhz bu baxımdan nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar üçün təkcə fellərin deyil, həm də digər nitq hissələrinin valentlilik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi maraq kəsb edir. Bəzi tədqiqatçılar valentliliyi onun həm potensialını, həm də realizə imkanlarını, başqa sözlə, dil və nitq faktorlarını nəzərə almaqla daha geniş şəkildə şərh edirlər [63,s.130].

Digər mövcud bir fikrə əsasən, valentlilik və sözlərin birləşmə imkanları eyni hadisənin iki yönümü kimi götürülə bilər. Bu zaman, valentlilik sözün bütün mümkün imkanları, sözlərin birləşmə imkanları isə sözün nitq prosesindəki potensial əlaqələrinin realizəsi kimi nəzərdən keçirilir .

Valentliliyin və sözlərin birləşmə imkanlarının bu şəkildə fərqləndirilməsi, bizim fikrimizcə, tamamilə qanunauyğun görünür. Çünki bu cür yanaşma sözün həm dildə (valentlilik), həm də nitqdə (kombinatorika) birləşmə imkanlarını fərqləndirməyə imkan verir.

Beləliklə, valentlilik birləşən sözlərin sintaktik əlaqələrinin əsasını təşkil edən dil məfhumu kimi qəbul edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kombinatorika bir çox tədqiqatçılar tərəfindən məntiqi əlaqələri və ya obyektlararası münasibətləri əks etdirən hadisə kimi qəbul edilir. Bu zaman, L.V.Şerbanın qeyd etdiyi kimi, sözlərin

birləşməsi zamanı mənaların cəmi deyil, yeni mənalar verən mənaların birləşmə qanunu daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir [46,s.78].

Sözlərin birləşmə imkanları yeni mənanın yaranması ilə nəticələnən hadisə kimi də başa düşülür. Sözlərin birləşmə imkanları sözügedən problemə həsr olunmuş bir sıra digər tədqiqat işlərində də geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu cür mövqe, heç şübhəsiz ki, birləşən vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinin açılmasına artan marağın göstəricisidir.

Beləliklə, sözlərin birləşmə imkanlarının əsasında tək-cə bir-biri ilə birləşən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin realizasiya kimi valentlilik deyil, həm də, obyektiv gerçəkliyin predmetləri arasındakı yeni məna əlaqələri ilə nəticələnən obyektlararası məntiqi-əşyavi və ya məntiqi-idrak əlaqələrini əks etdirən digər əlaqələr də durur. Söz birləşməsi tədqiqatçılar tərəfindən sözlərin birləşmə imkanlarının nəticəsi kimi qəbul edilir və sözlərin birləşmə prosesinə ehtiva edilir.

2.2.Azərbaycan və İngilis dilində təyini söz birləşmələri

Müasir ingilis dilində sərbəst ismi birləşmələrin struktur xüsusiyyətlərinin M.O.Kaul tərəfindən araşdırılması onların aşağıdakı qruplarını müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir [86]:

- 1) Possessive pronoun + Noun (P+N): my house, his book, their coats.
- 2) Adjective Noun (A+N): cold water, red cloth, good pupil.
- 3) Participle I + Noun (G+N): twinkling lights, running boys.
- 4) Noun + Noun (N+N): Tower bridge, newspaper article.
- 5) Participle II + Noun (P_{II}+N): hurt child, broken cup.
- 6) Noun + Infinitive (N+I): place to enter, book to read.
- 7) Noun + Participle II (N+P_{II}): promise given, problem solved.
- 8) Noun + Adverbs (N+A): years ago, a week later.

Həmin qruplar müasir ingilis dilində geniş yayılmış söz birləşmələrini özündə birləşdirir. Bu cür söz birləşmələrində komponentlərarası əlaqə dilxarici gerçəkliyin və ya məna bağlılığının münasibət və əlaqələri ilə şərtlənir [18, s.99].

Sərbəst söz birləşmələri həm leksikologiya, həm də sintaksisin tədqiqat obyektidir. Məlum olduğu kimi, leksikologiya leksik vahidlərin paradiqmatik və sintaqmatik göstəricilərini tədqiq edir. Paradiqmatik göstəricilərin öyrənilməsi sözlərin nominativ mənalarının müəyyənləşdirilməsi, sintaqmatik göstəricilərin araşdırılması leksik vahidlərin başqa sözlərlə kombinə edilməsi imkanlarının öyrənilməsini nəzərdə tutur. Leksikologiyanın obyektidir yalnız sözlərin və sabit söz birləşmələrinin leksik mənalarının öyrənilməsi deyil, həm də sərbəst söz birləşmələrinin tədqiq edilməsidir. Sintaksis sözlərin kombinə edilməsi qaydalarını ən böyük sintaktik vahid olan cümləni struktur cəhətdən tədqiq etdiyi halda, leksikologiya müəyyən nominativ mənaya malik olan leksemlərin bir-biri ilə kombinə edilməsi qaydalarını araşdırır.

Azərbaycan dilçiliyində “söz birləşməsi” dedikdə, uzun müddət ismi birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Söz birləşməsinin ilk sistemli elmi tədqiqi M.Hüseynzadə və Y.Seyidovun adları ilə bağlıdır. Y.Seyidova qədər ismi birləşmələr adı altında başlıca olaraq indiki təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, “təyini söz birləşmələri” deyilən birləşmələr həmişə belə adlandırılmamışdır. Bu ad altında nəzərdə tutulan birləşmələr inqilabdan əvvəlki qrammatikalarda izafət, izafət tərkibi, 20-ci illərdə yiyəlik birləşmələri (I növ çıxılmaqla) adlandırılmış, 40-cı illərin ortalarından “təyini söz birləşməsi” termini ilə əvəz edilmişdir [12,s.87].

Söz birləşmələrinin növləri və quruluşu, eləcə də söz birləşmələrinin komponentləri arasında olan əlaqələrin müqayisəli şəkildə tədqiqi dilçiliyin aktual və kifayət qədər işlənilməmiş problemləri sırasına daxildir. Məsələnin müqayisəli

şəkildə tədqiqinə həsr edilmiş elmi əsərlərdə əsasən ismi birləşmələr problemi araşdırılır [19, s.123].

İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrindən danışarkən fərqlərlə bərabər, burada oxşar cəhətlərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, hər iki dildə söz birləşmələri qrammatik cəhətdən əsas olan söz ətrafında qruplaşdırılır. Sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə aid olmasından asılı olaraq feli və ismi söz birləşmələri səciyyələndirilir. Müqayisə edilən dillərin hər ikisində feli birləşmələr hərəkətin onun obyektini ilə əlaqəsini bildirdiyi halda, ismi birləşmələr keyfiyyət və yaxud kəmiyyət əlaqələrini bildirir. Lakin oxşar cəhətlərlə yanaşı, müqayisə edilən dillərin yalnız birinə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər də mövcuddur.

Belə ki, Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən danışarkən ilk növbədə izafəti göstərmək lazımdır. İngilis dilinə xas olan xüsusiyyətlər sırasında “stone wall”, “speech sound”, “sound wave” və s. bu kimi birləşmələri qeyd etmək lazımdır. Bu cür birləşmələrin mürəkkəb söz və yaxud söz birləşmələri olduğu dilçiliyin mübahisəli sahələrindən biri olaraq qalır. Mübahisə doğuran məsələlər sırasına daxil ediləsi olan problem həm də həmin strukturların söz birləşmələri kimi qəbul olunduğu halda onların birinci elementlərinin hansı nitq hissəsinə mənsub olduğudur. Bu məsələyə dair müxtəlif mövqelər mövcuddur. Rus dilçilik elminin görkəmli nümayəndələri olan A.N.Smirnitski və O.S.Axmanova bu cür birləşmələri nitqdə əmələ gələn sərbəst qeyri-sabit mürəkkəb sözlər adlandıraraq, onların birinci komponentinin isim olmadığını vurğulayırlar. Onlar aşağıdakı şəkildə mövqelərini əsaslandırırırlar:

1) birinci komponent cəmdə istifadə edilmir;

2) təyin vəzifəsini yerinə yetirən isimlər yalnız yiyəlik halda olmalı və yaxud sözünü ilə birlikdə istifadə edilməlidir. Deyilənlərlə qəti şəkildə razılaşmayan İ.R.Qalperin və Y.B.Cherkasskaya yazırlar ki, bu birləşmələr qeyri-sabit mürəkkəb sözlər adlandırılır və onlarla sərbəst söz birləşmələri arasında olan fərqləri aradan götürmək olar [57, s.90].

Bu cür birləşmələrin sərbəst söz birləşmələri və onların birinci komponentinin konversiya nəticəsində sifət formasında çıxış etməsi haqda fikirlər söylənilir. Sözügedən mövqe aşağıdakı şəkildə əsaslandırılır:

1. Bu birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud deyil. Digər sərbəst söz birləşmələri olduğu kimi, onlar da nitq prosesində əmələ gəlir. Dil vahidlərinə xas olan sabitlik onlara şamil edilmir, və onlar dilin lüğət tərkibinə daxil edilmir.

2. Mürəkkəb sözlərə xas olan semantik bütövlük onlara aid edilmir və onlar ayrı-ayrı əşyaların adlarını bildirir.

3. Onlar ümumi predmetlərlə müqayisədə daha konkret predmetləri bildirirlər: “dress” - “silk dress”, “sound” - “speech sound”;

4. Onlar, bir qayda olaraq, bir-birindən ayrı şəkildə yazılır və ayrı sözlər kimi tələffüz edilir [57,s.89].

Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, bu cür birləşmələr mürəkkəb sözlər sırasına daxil edilə bilməz. Birinci komponentin sifət olduğu haqda fikirlər kifayət qədər inandırıcı hesab edilmir və deyilən mövqe belə əsaslandırılır ki, birinci komponent cəm şəkildə istifadə edilə bilir və bu adətən ismin tək forması olmadığı halda baş verir: “armanents’ drive”, “trousers’ pocket” və s.

Dünya dillərinin əksəriyyətində söz birləşmələri arasında olan sintaktik əlaqələr, əsasən üç əlaqə forması vasitəsilə həyata keçirilir: uzlaşma, idarə, yanaşma. Bu baxımdan türk dilləri də müstəsnaqlıq təşkil etmir. Bu sahədə dillər arasında mövcud olan fərq sintaktik əlaqələrdən hər birinin işlənmə miqyasında müşahidə edilir. Həmin məsələ, yəni yuxarıda qeyd edilmiş sintaktik əlaqələrin müxtəlif dillərdə işlənmə miqyası təsadüfi olmayıb, hər bir konkret dilin morfoloji quruluşu ilə şərtlənir.

İngilis dilində məhdud şəkildə istifadə edilən əlaqə forması olan uzlaşma əsas sözün qrammatik formasının qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində uzlaşma daha geniş şəkildə istifadə edilir. Xüsusilə də, bu növ əlaqə əsasən III növ iza-fət, qrupuna daxil edilən birləşmələrdə istifadə edilir. Türk dillərində uzlaşma

şəxs və say kateqoriyalarına aid edildiyi halda, cins kateqoriyasına aid edilmir [16, s.69].

Bir qayda olaraq, uzlaşma iki formada özünü büruzə verir:

- 1) mübtədə ilə xəbər uzlaşması;
- 2) təyinin təyin edilən sözlə uzlaşması.

Lakin ingilis dilində olduğu kimi, bütün türk dillərində də uzlaşma yalnız mübtədə və xəbər səviyyəsi arasında olur, çünki, ingilis dilində olduğu kimi, türk dillərində də təyin və təyin edilən sözlər uzlaşmır: maraqlı filmlər - interesting films, high mountains - hündür dağlar.

Müasir ingilis dilində ismin qrammatik cins kateqoriyası olmadığına və çox zəif hal kateqoriyasına malik olduğuna görə bu dildə uzlaşma çox dar çərçivədə işlədilir. Müasir ingilis dilində uzlaşma əlaqəsi ancaq birinci komponentin say, yaxud this, that işarə əvəzliliklərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir; tabeedicilərin söz təkdə olduqda, tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir, məsələn: one book - three books; one bag - two bags; this house - these houses; that tree - those trees.

Sintaktik əlaqənin idarə formasına gəldikdə, bu forma müasir ingilis dilində ən az işlənən sintaktik əlaqə növüdür. Bu dildə ancaq şəxs əvəzliliklərinin feldən (Invite you. Help me.) və sözlönlərindən (for me, with us) sonra obyekt halında işlənməsini idarə adlandırmaq olar.

Bu halda tabeedicilərin söz - feil və ya sözlönlü şəxs əvəzliliklərinin obyekt halda işlənməsini tələb edir ki, bu da həmin növ söz birləşmələrində idarə əlaqəsinin mövcud olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində isə idarə əlaqəsinin geniş şəkildə istifadə edildiyini qeyd etmək lazımdır. İdarə əlaqəsi türk dillərində faktiki olaraq ismin hallarına - fellər, sözlönlərinə aiddir. Asılı elementlər müəyyən hal formasını qəbul edir: insana məhəbbət.

Şəhəri tərk edirəm (haranı?); Şəhərdə yaşayıram (harada?); Şəhərə gedirəm (hara?); Şəhərdən qayıdıram (haradan?).

Verilən misallarda sözlər arasında əlaqə ismin şəkilçisi felin mənası ilə müəyyənləşdirilir.

Yanaşma əlaqə formasından danışaraq qeyd edilməlidir ki, bu əlaqə forması sözlərin semantik əlaqələri üzərində qurulur və türk dillərində müəyyən söz sırası ilə xarakterizə edilir: yaxşı kitab, yaxşı oxuyur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində yanaşma əlaqəsi müəyyən söz sırası ilə xarakterizə edilmir.

The man opened the gate and the car slid gratefully into the cool shade of the porch [14, s.12].

They returned at midnight and Dick immediately fell into a dreamless sleep. .

Müasir ingilis dili analitik quruluşa malik olduğundan bu dildə söz birləşmələri əsasən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə formalaşır. Yanaşma əlaqəsi zəminində mövcud olan söz birləşmələrində, bir qayda olaraq, tabe söz tabeedicilərdən bilavasitə ya əvvəl – stone wall, a sensible suggestion və s., ya da sonra - to sleep soundly, a suggestion sensible və s. durur [16,s.87].

Xarici dilin söz birləşmələrinin istifadə edilməsi zamanı yaranan səhvlərin böyük əksəriyyəti xarici dil və tələbələrin ana dilində ekvivalent sözlərin semantik strukturlarının eyniləşdirilməsi və ana dili söz birləşmələrinin konstruktiv xüsusiyyət-lərinin xarici dil söz birləşmələrinə keçirilməsi nəticəsində baş verir.

Məsələn:

- As he turned, two of the men from the restaurant threw themselves on (at) him.

- Nobody seems to be interested on (in) what I'm saying.

- The leader and the first man both ran on (at) him together.

- Well, it's just I have plenty of time in (on) my hands now.

- You have to take care of yourself when you're in (on) my age.

- How long were you in (with) the company in India.
- It was as if a chill suddenly came into (over) the room.
- Was this the key of (to) the whole affair?
- The person listening to us is just about to recommend a solution of (to) a problem.
- My sister really depressed for (about) her weight.
- The bottom line is that communication skills are fundamental for (to) our personal effectiveness.
- Do you happen to know what happened with (to) him after he went away (down) from the University?

Müqayisə edilən dillərdə mövcud olan ekvivalent sözlərin semantik strukturu və eləcə də sərbəst söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərinin dillərin tədrisində nəzərə alınması mütləqdir [62,s.89].

Qeyd edilməlidir ki, dillərin tədrisində feli birləşmələrə xüsusi yer ayrılır. Bu da digər nitq hissələri ilə müqayisədə feli birləşmələrin növləri üstünlük təşkil etməsi və felin mənası ilə söz birləşmələrinin quruluşu arasında olan bilavasitə asılılığın nəticəsidir .

Azərbaycan dilçiliyində “söz birləşməsi” dedikdə, uzun müddət ismi birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Söz birləşməsinin ilk sistemli elmi tədqiqi M.Hüseynzadə və Y.Seyidovun adları ilə bağlıdır. Y.Seyidova qədər ismi birləşmələr adı altında başlıca olaraq indiki təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, “təyini söz birləşmələri” deyilən birləşmələr həmişə belə adlandırılmamışdır. Bu ad altında nəzərdə tutulan birləşmələr inqilabdan əvvəlki qrammatikalarda izafət, izafət tərkibi, 20-ci illərdə yiyəlik birləşmələri (I növ çıxılmaqla) adlandırılmış, 40-cı illərin ortalarından “təyini söz birləşməsi” termini ilə əvəz edilmişdir [12,s.78].

Söz birləşməsi probleminə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqat əsərlərinin mövcud olduğu halda, məsələyə dair mübahisəli problemlərin və fikir müxtəlifliyinin

mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Mübahisəli məsələlər sırasına bir tərəfdən söz birləşməsinin, digər tərəfdən isə frazeoloji vahid, mürəkkəb sözlər və cümlələrin tərif, söz birləşmələrinin komponentləri, onların arasında mövcud olan əlaqələrin xarakteri və s. bu kimi məsələlər daxil edilə bilər [36,s.124].

Azərbaycan dilçiliyində də əsasən üç növ söz birləşməsi ayırd edilir: ismi, feili və zərf birləşmələri . İngilis dilçiliyində bu məsələ fərqli qoyulur və burada əsas tərəf nüvə olaraq dəyərləndirilir [43,s.134], ona uyğun olaraq nüvəli və qeyri- nüvəli birləşmələr ayırd edilir, nüvəyə əsaslanan birləşmələr isə substantiv, adverbial, adyektiv, qoşmalı və feili növlərə bölünür. Söz birləşmələri üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, əksər dillərdə ən işlək və geniş yayılan nominativ xarakterli ismi birləşmələrdir. Ona görə də bu araşdırma ismi birləşmələr üzərində aparılır.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsinin müasir elmi tələblərsəviyyəsində sistemli tədqiqi sovetlər dövrü Muxtar Hüsçynzadə tərəfindən başlanmış, mövzunun geniş və əhatəli elmi mənzərəsi isə Yusif Seyidovun sanballı monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Bununlayanaşı, Qəzənfər Kazımovun bu istiqamətdə araşdırması öz orijinallığı, məsələyə yeni baxışı ilə seçilir. Onu da qeyd edək ki, türk dillərinin qrammatikasına aid daha öncələr yazılmış kitab və dərsliklərdə sözbirləşməsi termininə rast gəlmirik və burada ənənəvi ərəb-fars qrammatika kitablarında işlənən izafət termini verilir. Sovet dövründə isə Azərbaycan dilçiliyi, xüsusilə sintaksis yerli dil faktoruna söykənməklə sahənin mütəxəssislərinin tədqiqat işləri öz elmi-nəzəri səviyyəsinə görə tədqiqirəlayiqdir. Bu sırada Yusif Seyidovun söz birləşmələrinə dair araşdırması öz konseptuallığı və əhatəliliyi ilə seçilir.

Müəllifin monoqrafik tədqiqatında söz birləşməsinin bütün önəmli cəhətləri - bu mövzunun tədqiq tarixi, söz birləşməsinin dilin qrammatik quruluşunda tutduğu yer, bir sıra qrammatik kateqoriyalann söz birləşmələri vasitəsilə aşkar edilməsi, bu sintaktik vahidin mürəkkəb söz, cümlə, leksikologiya, üslubiyyat və s. dilçilik sahələri ilə əlaqəsi, söz birləşmələrinin növləri sadə və mürəkkəb birləşmələr, ismi, feili və zərf birləşmələri onların tərəfləri arasında sintaktik əlaqələrin xarakteri və s.

haqqında elmimənzərə yaradılmışdır. Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin əsas tərəfə görə təsnifatında üç növ - ismi, feli və zərf birləşmələri ayırd edilir və bunlar arasında ismi birləşmələr xüsusi yer tutur. Türk dilçiliyində ismi söz birləşmələri sintaktik qruplar daxilində "isim öbekləri" kimi vcrilir [33,s.506-507].

İsmi birləşmələr atributiv xarakterə malikdir və bunlarda asılı komponent əsas komponentin keyfiyyət, kəmiyyət və başqa xüsusiyyətlərini təyin edir. Başqa sözlə desək, həmin birləşmələrin tərəfləri arasında əsasən təyinedici əlaqə qurulur və bu baxımdan ismi birləşmələrin təyini söz birləşmələri adı altında təqdim edilməsi məntiqli görünür [9,s.60].

Bu araşdırmanın obyektı olaraq ismi birləşmələr, başqa sözlə desək təyini söz birləşmələri seçilmişdir. Azərbaycan dilində bu birləşmələrənənəvi olaraq üç əsas dəstəyə - birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə bölünür. Həmin bölgü türk dilinə də şamil edilir [21,s.149].

Ona görə həmin birləşmələrin hər birinin quruluşu və komponentləri, onu təşkil edən tərəflərin söz sırası və onlar arasındakı münasibət diqqət mərkəzində dayanır.

Birinci növ təyini söz birləşmələri: İki komponentdən ibarət olub birinci tərəf təyin, ikinci tərəf isə təyin olunan adlanır. Bu növ birləşmənin tərəfləri heç bir formal qrammatik əlamət qəbul etmir. Birinci tərəf isim, sifət, ay, əvəzlik və feili sifətlərlə, ikinci tərəf isə isim və başqa substantivləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunur [25,s.180].

Təyini söz birləşmələrinin mümkün modellərini onları təşkil edən komponentlərinin tərkibi və eyni zamanda tərəflərin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasından asılı olaraq müəyyənləşdirmək olar. Bu məsələdə sistemli bir yanaşma yoxdur. Məsələn, Y.Seyidovun monoqrafiyasında ismi birləşmələr növündən asılı olmayaraq ümumiyyətlə tərəflərinə görə çox işlənən (isim+isim, sifət+isim, əvəzlik+isim və say+isim) və az işlənən (isim+say, əvəzlik+say, əvəzlik+sifət, sifət+sifət) kimi modellərə bölünür, birinci növ təyini söz birləşmələrinin isə beş əsas

modeli qeyd olunur: isim+isim, sifət+isim, say+isim, əvəzlik+isim, feli sifət+isim [25,s.181].

Q. Kazımov isə birinci növ birləşmələrin modellərindən ayrıca bəhs etmir, birinci növə aid edilən yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrdə isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlərin isimlərlə yanaşmasını göstərir [12,s.48].

Komponentlərin sırası və hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasından asılı olaraq birinci növ ismi-təyini söz birləşmələrinin aşağıdakı mümkün struktur modellərini göstərmək olar

isim + isim: daş hasar, dəmir darvaza

Sifət +isim: sərin su, gözəl bağça

Saylar+isim:

a) Miqdar sayı + isim: on adam, beş zabıt

b) Sıra sayı : isim: dördüncü korpus, yeddinci sıra

c) Qeyri-müəyyən saylar: isim: bir neçə kitab, bir çox tələbə

Əvəzlilər + isim:

İşarə əvəzliyi+isim: həmin hadisə, bu mənzərə

Qeyri-müəyyən əvəzlik+isim: hər insan

Feli sifət + isim: gələn qonaq, göndərilən məktub, sınımış boşqab, sönmüş ümidlər, oxuduğum kitab, gördüyün film

Sifət + substantivləşmiş sifət: ağıllı gözəl

Sifət + substantivləşmiş say: çalışqan beşlər

Bu növ birləşmələrin birinci tərəfi cümlədə təyin, ikinci tərəfi isə mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflik vəzifəsində çıxış edə bilər. Eynizamanda, ikinci tərəfcümlədə daşdığı vəzifəsindən asılı olaraq hal,kəmiyyət, xəbərlik və mənsubiyyət şəkilsiz qəbul edir [25, s.180-181].

Bu tip birləşmələrdə sözlərin məcazlaşması diqqəti cəlb edir: daş ürək (rəhmsizqəlb),dəmir iradə (möhkəm iradə), boş qafa (ağılsız baş), bozsifət (pis münasibət). Bundan başqa, həmin birləşmələrin bir qismində bir və ya hər iki

tərəfmüçərrəd məhfumlarla ifadə olunaraq qeyri-maddi mənalari bildirir: yalan dünya, incə zövq, boş xəyal, acı xatirə, şirinarzular, qaranlıq tale, xoş güzəran, dumanlı günlər, çılğın təbiət, cəsərətli fikir, halal ruzi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində təyini söz birləşmələrinin sadə - yəni ikikomponentli modelləri öyrənilir və mürəkkəb və çoxkomponentli modellərin strukturu və tərkibi verilmir. Ona görə burada həmin modellərə də yer veririk. Genişlənmiş variantda bir əsas tərəfin bir neçə təyini ola bilir və onlar birləşmənin önünə qoşulur, ancaq iki əsas komponent arasına başqa söz girmir.

İkinci növ təyini söz birləşmələri: Formal cəhətdən birinci tərəf şəkilçisiz olur, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: dağ çiçəyi, bulaq suyu [25,s.181].

Bu birləşmələr mənasına görə ümumilik, müçərrədlik və mürəkkəb idarə, müəssisə və yer adları bildirir. mürəkkəb isimlərə doğru inkişaf edir (kəklikotu, ayaqqabı), “nə”? sual əvəzliyi istisna olmaqla, başqa əvəzliləriə, xüsusilə şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunmur, hər iki tərəf isim və substantivləşmiş başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur; tərəflər cəmlənmir və cəmlənəndə bir tərəf tək halda olur (gözəllər gözəli, gənclər birliyi, dünya gəncləri), tərəflər yanaşı işlənir, araya heç bir söz daxil ola bilmir. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri olduqca məhduddur və ona görə onların modelləri də azdır. Bu növ üzrə əsas struktur modellər bunlardır:

- a. İsim + isim: Nizami muzeyi, şəhər qalası, könül həmdəmi
- b. isim+ substantivləşmiş sifət: dağgözəli,
- c. Məsdər + isim: oxumaq həvəsi

Birinci növdə olduğu kimi, ikinci növ təyini söz birləşmələrində də bir və ya hər iki tərəf müçərrəd məhfumlarla ifadə olunaraq müxləlif mənalər bildirir: xəyal dünyası, elm aləmi, bilik xəzinəsi, hikmət dəryası, Haqq sevgisi, könül quşu, sülh göyərçini, savaşı bayquşu, təslimçilik ruhiyyəsi.

Genişlənmiş mürəkkəb variantda təyin edən tərəfin sırası genişlənə bilir və əlavələr onun önündə gəlir:

1. İsim + isim + isim: nişan üzüyü -• qızıl nişan üzüyü

2. Say + isim + isim: qala qapısı - dörd qala (çığış) qapısı

Say + sifət + isim + isim: alay başçısı - cəsür alay başçısı - beş cəsür alay başçısı

əvəzlik + isim + isim: şəhər parkı - şəhər parkı-bu şəhər parkı, dağ qartalı - həmin dağ qartalı.

Əvəzlik + say +sifət +isim + isim: alay başçısı - cəsür alay başçısı - beş cəsür alay başçısı - həmin beş cəsür alay başçısı

Numerativ sözlər (N) + (ikinci növ sadə söz birləşməsi): iki nəfər alay başçısı, bir ədəd nişan üzüyü.

Bu sıranı daha da genişləndirmək olar.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri: Bu növ birləşmələrdə birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir [25,s.183],

daha çox konkretlik və müəyyənlik bildirir (şəhərin mərkəzi, zamanın hökmü). Birləşmənin tərəfləri isim, substantivləşmiş sifət, say, əvəzlik və s. ilə ifadə olunur, şəxs əvəzliyi ilə mənsubiyyət münasibəti ifadə edir, məs: mənim kitabım; burada tərəflər cəmlənə bilir, məs: şagirdlərin kitabları. Onların arasına sözlər girə bilir. Məs: dağların havası - dağların sərin havası, şagirdin + kitabı-şagirdin + dərs kitabı, payızın qaymağı-payızın+dadlı+qaymağı.

İkinci növdən üçüncüyə keçid ola bilər:

Dağ havası - dağın havası, könül aynası - könlün aynası

Y. Seyidovun monorafiyasında üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinə görə konkret modelləri verilmir, Q. Kazımov isə birinci tərəfə görə isim+isim, sifət+sifət, say+əvəzlik, əvəzlik+əvəzlik, feli sifət+isim, məsdər+isim, zərf+isim və ikinci tərəfə görə yenə isim+isim, isim+sifət, isim+say, isim+əvəzlik, isim+məsdər, isim+feli sifət, isim zərf modellərindən bəhs edir [12,s.50-51].

Ancaq məsələyə dil strukturunun imkanları baxımından yanaşsaq, sadə növ üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin modellərinin sırasını genişləndirə bilərik:

İsim + isim

Aidiyyət bildirən birləşmələr: dənizin sahili, evin qapısı, dağların havası, baltanın sapı;

Malikiyyət bildirən birləşmələr: Əhmədin evi, Həsənin bağı, əmimin karxanası;

Mücərrəd məna bildirən birləşmələr: məsələnin mahiyyəti, problemin qoyuluşu;

isim + substantivləşmiş sifət: armudun yaxşısı, dağların gözəü, uşaqların kiçiyi

isim + say: dünyanın birincisi, yanşmanın üçüncüsü

Əvəzlik + isim: mənim dostum, onun çarəsi, hamının arzusu, bunun aqibəti

Substantivləşmiş sifət + isim: gözəlin bağçası, yaxşının qədri

Substantivləşmiş sifət + substantivləşmiş sifət: gözəlin yaxşısı,

a. Say isim: beşlərin başçısı, üçüncülərin rəhbəri

b. Say + say: beşlərin üçüncüsü, onuncuların çoxu

c. Feli sifət + isim: qaçanın qardaşı, ölənlərin yiyəsi

d. Feli sifət + say: gələnlərin biri, qurtulanların yarısı

e. Feli sifət + əvəzlik: gələnlərin hamısı, qaçanların bəzisi

f. Feli sifət + substantivləşmiş sifət: gələnlərin böyüyü

g. Məsdər + isim: qaçmağın nəticəsi. oxumağın əhəmiyyəti

h. İsim +məsdər: qarın yağmağı, qonşunun köçməyi, suyun kəsilməyi

Bu birləşmələrdə tərəflərdən biri və ya hər ikisi cəmlənə bilər:

Şagirdin kitabı - şagirdin kitabları-şagirdlərin kitabı - şagirdlərin kitabları;

Üçüncü növ birləşmələrdə əvvəlki iki növdə müşahidə edildiyi kimi, bir və ya hər iki tərəf mücərrəd məfhumlarla ifadə olunur.

dağların gözəlliyi, torpağın müqəddəsliyi, baharın sevinci, yalanın aqibəti, mərdliyin dəyəri, etiqadın sarsılmazlığı, qorxunun təsiri, Haqqın dərgahı, qəzəbin dərinliyi,

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri üzrə nüsrəkkəb genişlənmiş variantlarda əlavə edilən sözlər həm birləşmənin iki əsas komponenti arasında, həm də birləşmənin əvvəlində gələ bilər. Burada aşağıdakı modelləri qeyd edə bilərik:

İsim + atributiv mənalı + isim: evin dəmir darvazası, Həsənin daş karxanası

İsim + sifət + isim: dənizin qumlu sahili, dağın sərin havası Xüsusi isim + isim + sifət + isim: Qafqaz dağlarının füsunkar mənzərəsi

Əvəzlilik+feli sifət+sifət+isim+sifət+isim: onun yaşadığı ağır həyatın acı nəticəsi.

Həyatın nəticəsi - yaşadığı həyatın nəticəsi - onun yaşadığı həyatın nəticəsi - onun yaşadığı ağır həyatın nəticəsi-onun yaşadığı ağır həyatın acı nəticəsi

Orta əsr mətnlərində dilin qrammatik-sintaktik xüsyyətlərində ümumi sabit qaydalarla yanaşı, özünəməxsus fərqli məqamlar ortaya çıxır, həmin cəhət özünü söz birləşmələri və ismi birləşmələrdə də göstərir;

Adi mətndən fərqli olaraq şeir və poetik mətndə bir sıra dil-üslub özəlliklər vardır ki, bu hal özünü söz birləşmələrinin tədqiqində də büruzə verir.

İngilis dilində ismi birləşmələrin ümumi quruluşu

Qərbdə söz birləşməsi sintaksisin mühüm vahidi kimi rus dilçiliyindən xeyli sonralar nəzəri baxımdan işlənməyə başlamışdır ki, bu da amerikan dilçisi L. Blumfeldin adı ilə bağlıdır. Burada uzun illər söz birləşməsinin sabit termini formalaşmamış, öncə “phrase” termini, sonra “ word group” və “ word cluster” terminləri işlənmiş, sonra yenidən fraza termini gündəmə gəlmişdir [43,s.100-103].

Maraqlı haldır ki, ingilis dilçiliyində predikativ söz qrupları (I am. He is) cümlə strukturuna malik olsalar da fraza hesab edilirlər, çünki onlarda cümləyə xas intonasiya bitkinliyi, fraza vurğusu və tam kommunikativlik yoxdur.

İngilis dilində söz birləşməsinin fərqli izahı vardır, onların təsnifatı da müxtəlifdir və burada söz birləşməsi “phrase” məfhumu ilə verilir. N.Burlakova görə, Qərb dilçiləri “wisc mcn” və “to the lighth house” birləşməsi arasında fərq qoymurlar: birincisini “noun phrase” , ikincisini isə “prepositional phrase” kimi tanıyırlar. Başqa rus dilçisi B.İlyis həmin məsələni xatırladaraq ingilis dilində söz birləşməsinin parametrlərinin dəqiqləşdirilməsini təkid edir və onun sözlərinə əsaslanan Musayev göstərir ki, söz birləşməsi ən azı iki sözdən - əsas və asılı tərəfdən

təşkil olunur. Məs, "Ready to answer", "the answer of the boy", "found of music", "stone wall", "to go home", "life in London" [29, s.213].

Bəlli olduğu kimi, bu birləşmələr ingilis dilində bəhs edilən "phrase" kateqoriyasının bir qismini təşkil edir. İngilis dilçilərinin özlərinin "frazə" məfhumuna verdiyi tərifini açıqlasaq, onda bunun Azərbaycan dilində ekvivalenti həmin söz birləşməsi olar. Qrinbaum frazanın tərifini verərkən onu belə xarakterizə edir [71, s.24]:

"the phrase in consists of one or more words, liach phrase has a head (or principal word)". Parrot isə belə deyir: "Noun phrase can consist of one word such as a name, pronoun or noun". O, sonra əlavə edir: "complex noun phrase are groups of words connected and including a main noun which here is underlined.

Eyni zamanda ingilis dilçilərinin işlətdikləri başqa bir termin "multiword" məfhumu isə daha çox mürəkkəb sözlərə şamil olunur.

Bir sözdən artıq tərkib hissəsi olan birləşmələr "kompleks fraza" kateqoriyasına daxil olur ki, bu baxımdan "childs toy", "brick house", "carefully painted screen", "two pedals of bike" kimi misallar bizim anladığımız əsl söz birləşməsi sayıla bilər. Beləliklə: "Phrase" məfhumu ayrılıqda bir və bir neçə sözdən ibarət ola bilər, deməli, o, dəqiq şəkildə söz birləşməsi məfhumunu tam ifadə etmir;

"Multiword words" termini isə daha çox mürəkkəb sözlərə şamil edilir.

Azı iki - birisi əsas, o birisi asılı tərəfdən ibarət olan söz birləşməsi məfhumunu ingilis dilində ifadə edən münasib termin "complex phrase" ola bilər: "an illness (an old) man" (bir xəstə (qoca) kişi, "ratlier bent woman" (beli çox əyilmiş qadın). Asılı tərəf bir neçə sözdən ibarət ola bilər [69, s.253].

İngilis qrammatikləri phrase məfhumunu türk dilindəki "birləşmə" mənasında işlədirlər, lakin bu termin "contains", "his account", "many historical solecisms" kimi misallarda bir söz və ya bir neçə sözün birləşməsinin ekvivalenti kimi anlaşılır. Burada fraza məfhumu həm bir söz, həm də iki və daha çox sözdən ibarət tərkibə şamil edilir. Deməli, söz birləşməsinin birləşmənin bütöv anlamını "complex noun

phrase” termini ilə vermək elmi baxımdan daha doğrudur. Wikipediya da həmin birləşmənin tərifini belədir: “A complex phrase consists of several words, where a simple phrase consists of only one word”. Yəni “kompleks fraza” bir neçə sözü əhatə edir. Halbuki sadə fraza yalnız bir sözdən ibarətdir. Söz birləşməsinin azı iki komponentdən ibarət olması baxımından yanaşsaq ingilis dilində aşağıdakı misalı belə səciyyələndirə bilərik:

“A beautiful flower” = (gözəl çiçək)

A - müəyyənləşdirici işarə, beautiful – sifət (təyin edən tərəf, flower - isim (əsas tərəf kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə ingilis dilində söz birləşmələri sadə (simplicity) və mürəkkəb (complexity) olmaq baxımından iki növdür:

1. He went out (sadə növ)
2. The tall boy went out (mürəkkəb növ)

Nəticə etibarilə, ingilis dilçiliyində söz birləşmələrinin strukturu, növləri ilə komponentləri arasında olan sintaktik əlaqələrin xarakteri barədə müxtəlif və təzadlı fikirlər olsa da müasir dövrdə bu barədə nisbətən aydın və sistemli təsəvvür yaranmışdır. Deməli, ingilis dilçiliyində kompleks fraza termini bizim adlandırdığımız söz birləşməsi kimi dəyərləndirilə bilər. Burada əsasən beş növ birləşmə ayırd edilir:

- 1) İsmi birləşmələr (NP)
- 2) Feli birləşmələr (VP)
- 3) Sifət birləşmələri (Adj.P)
- 4) Zərf birləşmələr (Adv.P)
- 5) Prepozitiv birləşmələr (Prep.P) - (Prepositional phrase)

İngilis dilində ismi birləşmələrin özünəməxsus strukturu vardır və burada iki tərəf və ya komponent iştirak edir: əsas, təyin olunan baş (head) tərəf, asılı tərəf və təyin. Deməli, ingilis dilində Azərbaycan və fars dillərində olduğu kimi, ismi birləşmələr ümumi semantik baxımdan nominativ, tərəflər arasındakı münasibətə görə atributiv funksiya daşıyır. Ancaq təbiidir ki, həmin birləşmələrin növü, orada

işlənən komponentlərin sıralanması, onların leksik tərkibi və tərəflər arasındakı sintaktik əlaqənin xarakteri hər iki dildən fərqlənir. İngilis dilində işlənən ismi birləşmələrin ümumi strukturunu belə vermək olar: İsmi birləşmə :[determiner(s)], [postmodifier(s)]

İngilis dilində ismi birləşmələrin əsas komponenti olaraq isim nominativ, sifət, əvəzlilik və say kimi nitq hissələri ola bilər.

Əsas tərəfi isim olan birləşmələr. Məs:

A second class citizen of his own can't succeed. -> citizen

Əsas tərəfi əvəzlilik olan birləşmələr. Məs:

Any of these matters serve as mitigating circumstances.

Əsas tərəfi nominativ sifət olan birləşmələr. Məs:

For the first time the 1991 census will include a question about long-term illness to help plan services and facilities for long-term sick. -> sick

It is old old or those over 75, who are most likely to experience major health and mobility problems.

Əsas tərəfi say olan birləşmələr. Məs:

It does affect millions of people. > millions

İsmi birləşmələrdə asılı tərəf üç böyük söz qrupundan ibarətdir: öndə gələn determinativlər, (determiners), öndə gələn təyinedicilər (premodifiers) və əsas komponentdən sonra gələn təyinedicilər (postmodifiers). İndi həmin sözqruplarının birləşmənin strukturunda tutduğu yeri və funksiyasını sistemli şəkildə açıqlamağa çalışaq:

Determinerlər: Öndə gələn həmin söz qrupu təyinedicifunksiya daşımaqla ismi birləşmələrdə əsas tərəfin, nüvənin miqdar, keyfiyyət və başqa xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Onların quruluş və semantik özəllikləri bir birindən fərqlənir və bəzən bir nüvə üçün bir neçə determiner işləyə bilər. Determinerlər öz struktur və semantik xüsusiyyətləri ilə seçilir və onlar üç əsas qrupa bölünür:

a) ön determinerlər, b) orta (mərkəz) determinerlər; c) son determinerlər.

Determinerlərin birləşmə tərkibindəki yerinə görə üç əsas qrupa bölünməsi göstərir ki, bir isim və ya ismi birləşmə bir neçə determiner vasiləsilə təyin oluna bilər. Ancaq Qrinbaum hər üç qrupu determinerlər sırasına daxil etməklə, artiklləri orta qrupa, keyfiyyət bildirən sözləri isə son determinerlər qrupuna aid etmişdir.

Məs:

All my six ♦ children

Ön determinerlər dörd yerə ayrılır.

-all, both, half... Bu sözlər qeyri-müəyyən əvəzlik və determinerlər kimi təqdim edilir (143). Həmin sözlərin işarə etdiyi qaynaq vertikal struktura malikdir.

Uoth rich men helped poor people.

Çoxyönlü təyinedicilər (multipliers). Bunlar üç yarımnövə ayrılır:

- once, twice sözləri öz əsas mənasından uzaq işlənir, arxaik şəkli isə “thriccdir” dir:

She calls her mother once every day.

I check my teeth health twice a year.

i. - double, treble, quadruple lipli sözlər:

I now earn double my previous salary.

The price of this vase has got treble its past price.

j. “Times” zaman bildirən sözdən təşkil olunan ifadələr:

They visit their patients three times a day.

“Half* (yarı) sözü istisna olmaqla kəsr bildirən ifadələr:

I need only two-third (2/3) the esrimated time to solve the problems.

Ekspressiv məna çaları bildirən what sözü bəzən təəccüb və tərif məzmunlu qeyri – müəyyənlik bildirən ön determinerlərdən əvvəl gəlir. Məs:

What a day! əgün! What a beautiful flover! Nə gözəl gül!

Ancaq ön detcrminerlər bir yerdə yan - yana işlənir, eyni zarnanda I və 2 - ci qrup sözlər (all, both, half, multipligr) əvəzlik kimi işlənərək birləşmədə malikiyyət münasibəti ifadə edə bilər. Məs:

All of my children: mənim bütün uşaqlarım

Two - third of the time: vaxtın üçdə ikisi

“Many” və “such” sözləri determiner olmasalar da yuxarıda qeyd olunan qaydada işlənə bilər. Məs:

many of the cars: maşınların çoxu

such of your people: sizin camaatın belə çoxu

Orta determinerlər aşağıdakı söz qruplarını əhatə edir:

a) Artikllər adətən müəyyənlik və qeyri - müəyyənlik bildirir. Müəyyənlik bildirən “the” artikli konkret isimlərdən əvvəl gəlir və intonasiyadan asılı olaraq tələffüzdə fərqlənir [71, s.108].

Qeyri - müəyyənlik bildirən “a” və “an” artikli konkret və qeyri - müəyyən tək isimlərdən əvvəl işlənir. Bu iki artiklin işlənmə yeri sözlərin səslə və səssizlə başlamasından asılıdır.

A way : bir yol (hər hansı); A book : bir kitab

Müəyyənlik bildirən “the” artikli cəmlənən, cəmlənməyən və tək halda işlənən isimlərlə gələ bilər: The book: kitab; The books: kitablar

Qeyri-müəyyənlik bildirən “an” artikli “one” sözündən əmələ gəlmiş və ancaq tək isimlərdən əvvəl işlənir. Məs: An issue / one issue ; bir mövzu

İşarə əvəzliləri: -those, these, that, this söz birləşməsində isimdən əvvəl işlənərək onu təyin edir, yəni təyinedici funksiyası daşıyır [71,s.136].

Qeyd edilən işarə əvəzliləri iki məfhumu bildirir, onlardan biri say, o birisi isə yaxınlıq və qonşuluq bildirir. This, that - tək isimlərə, those, these isə cəmdə olan isimlərə aiddir. Eyni zamanda “these” və “this” əvəzliləri yaxına, “those” və “that” isə uzağa işarədir. Bunlarla yanaşı, başqa tip sözlərə də rast gəlirik ki, bəzən əvəzlik, bəzən də təyinedici (determiner) kimi işlənir. Məsələn, “such” sözü aşağıdakı cümlədə determiner funksiyası daşıyır.

Do I understand you to be saying that such an accident uh a passenger would be thrown uh first of all forwards and then backwards.

Possesiv təyinedicilər. Bunlar əsasən mənsubiyyət əlaqəsi bildirən sözlərdir ki, ismi birləşmələrdə asılı tərəf kimi işlənir:- my, your, his, her, its, our, their. Həmin söz qrupu mənsubiyyət əvəzliyi kimi çıxış edir. Bəzi müəlliflər bu söz qrupunu malikiyyət bildirən sifət (possessive adjectives) adlandırırlar [64, s.72].

These are my pens: Bunlar mənim karandaşlarımdır.

Sual məzmunlu determinerlər. Bunlar sual əlaməti “wh” daşıyan təyinedici söz qrupunu təşkil edir: whosc (kimin, nəyin malikiyyəti), what (nə), which (hansı). Sual əvəzliləri çoxdur, lakin isimdən əvvəl təyinedici kimi işlənən sözlər üçdür.

Whosc proicet is that ? O kimin layihəsidir?

What politicians have you meet? Nə kimi siyasətçilərlə görüşdünüz?

Bir sıra hallarda söz birləşməsinin strukturunda elə sözlər işlənir ki, relyativ münasibət bildirir. Bunlar relyativ determinerlər və əvəzlilər kimi tanınır. (“which” və “whosc”) Bəzən “which” sözünün yerinə “that” əvəzliyi işlənə bilər:

Outside the churches boundaries lay the tnlly independent congregations, of which political unportance, small numbers anddoctrinal something has already been said.

Kilisə divarlanmn kənarında həqiqətən müstəqil insanlar vardır ki, onların siyasi əhəmiyyəti, az üzvləri və baxışlar üzrə qruplaşması barədə əvəllər bir şeylər söylənmişdir.

İsmi relyativ təyinedicilər. Bu sözlər ismi relyativ naqis cümlələr yaradır və ismi birləşmə kimi hərəkətin subyektivi və obyektivi kimi çıxış edir. Bunlar 12 sözdən ibarətdir və onlardan yeddisi qoşulan təyinedici

kimi işlənir: which, whichever, wichsoever (az işlənən adi danışiq şəkli: what, whatever, whocever). Məs:

The reason by - elections are given this great significance, is that whichevcr by elections occur before a general eledion are always seen as having been the pointers

Seçkilər vasitəsilə ələ gələn dəlilin prinsipi budur ki, ümumi seçkidən əvvəl kəçirilən hər bir seçki həmişə müəyyən əlamətlərlə müşayət olunur.

“wh” əlamətli şərti determinerlər. Bunlar “wh” hissəciyi ilə düzələn mürəkkəb sözlərdən ibarətdir ki, “ever” sözü ilə bitir. Həmin sözlər isim kimi çıxış etmir, zərflik tərkibi olaraq diqqəti cəlb edirlər: whichever, whatever, whosoever. Qeyd edək ki, sonuncu söz danışiq dilinə xasdır [71, s.132].

Whatever problem comes up you always have this issue in experimental psychology of how we lest it.

Hər problem yarananda həmişə bu likirdə olursunuz ki, məsələni tətbiqi psixologiyada necə yoxlayasınız.

Qeyri - müəyyən determinerlər “no” əlaməti ilə iki qrupa ayrılır: ibtidai və ikinci. İbtidailər 4 qrupdur: assertiv, qeyri - assertiv, neqativ və universal. İkincilər isə miqdar bildirir.

Qeyri - müəyyən ibtidai determinerlərin növlər üzrə təsnifatı:

Assertiv	qeyri-assertiv	neqativ	universal
Some	any either	no neither	all both each every

Son determinerlər. Bu təyincedilər ismin miqdar və kəmiyyətini bildirir və həmin qrupa aşağıdakı sözlər daxildir: miqdar sayları, ilkin sıra sayları, ümumi sıra sayları, ilkin kəmiyyət göstəriciləri .

Miqdar saylar ki, buraya bir qisim sözlər daxildir: sıfır, onun sinonimi nough, naught, cipher və ya supher, nil, nothig, love, amerikan dilində zip, eyni zamanda dozen və score sözləri [71,s.138]

Stay in and watch two videos. Qal və iki filmə bax.

Bəzən rəqəmlər “slash” və ya “hyphen” xətti ilə ayrılır və iki ədəd arasındakı fasiləni bildirir.Məs:

Similar situations apply in India , accounting in the world Banks lower middle - income group of 35-40 countries.

İlkin sıra sayılan ki, buraya birinci, ikinci və ya on beşinci kimi (first, second, fifteenth) sözlər daxildir. Məs:

It was the first time I'd met anyone in a wheelchair.

İlk dəfə idi ki, mən bir nəfəri çərxi kürsü üstündə gördüm.

Ümumi sıra sayları: ingilis dilində elə sözlər vardır ki, ədəd deyildir, ilkin qrammatik funksiya baxımından ilkin sıra saylarına oxşayır: - additional, another, other, others, following, former, last, latter, next, preceding, previous, same, subsequent [71, s.139].

Məs:

One and a half billion will be born over the next ten years.

Gələn on il ərzində milyon yarım uşaq dünyaya gələcək.

İlkin kəmiyyət göstəriciləri üç qrupa ayrılır:

- 1) many, more, most, a few, fewer, several, enough
- 2) much, more, most, a little, less, enough
- 3) few, little

“a” qrupu say mənası bildirir və həmin nitq hissəsinə uyğun gəlir,

“b” qrupu say kimi dəyərləndirilmir, təkcə “less” sözü say kimi mənalandırılır.

Məs: less people . “a” və “b” qrupunda müşahidə edildiyi kimi, bəzi sözlər müştərək xüsusiyyətə malikdir, “enough”, “most” və “more” sözləri kimi say mənası daşımır.

Determinerlər barədə deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar: ortadeterminerlər kimi çıxış edən sözlər cəmi zamanda bir - biri ilə yanaşı işlənmir. Lakin ön və son təyinedici söz işləyə bilər. Təyinedicilər nüvənin - əsas tərəfin mənasını konkret bir məfhumla məhdudlaşdırır. Bunları “modifikasiyalar” qarışdırmaq olmaz, çünki bu sözlər nüvənin mənasını: təkmilləşdirir və onun barəsində daha çox məlumat verir [61, s.104].

Təyinedicilərin bir qismi məhduddur, burada 3 növ artikl və az bir sayda malikiyyət bildirən sifətlər vardır ki, öz məhdudluğu ilə başqa sifətlərdən fərqlənir. Bu barədə bir mənbədə belə deyilir: " some categories of determiners are limited (there are only three articles, handful of possessive pronouns, etc) but the possessive nouns are as limitless as nouns themselves. This limited nature of most determiner

categories, however, explains why determiners are grouped apart from adjectives even though both serve a modifying function. Başqa sözlə desək, əsas tərəf olan ismin təyiedicisi vəzifəsində işlənən hər iki qrup sözlər - yəni determinerlər və modifiyerlər bir birindən fərqlənir.

Premodifiyerlər sifət, sifət tipli tərkiblər, və ya ismi tərkiblər. keçmiş və indiki zaman feli sifətləri (-ed, -ing), mənə bütövlüyü yaradan ismi tərkiblər (genitive noun phrases), saylar, prepozitiv tərkiblər və zərflərdən ibarət olur.

Öncə “modifier” sözünün lüğəti və terminoloji mənasını açıqlayaq.

Bunlar elə söz və ya söz qrupundan ibarətdir ki, birləşmə tərkibində əsas tərəf kimi çıxış edənlər söz barədə daha çox məlumat verir, onu açıqlayır.. Bu söz lüğətlərdə “tamamlayıcı və ya “təkmilləşdirici mənasında izah olunur. Onlar ismi, feli, sifət və başqa birləşmələrin tərkibində işlənir. Qrinbaum bu barədə deyir: "Modifiyer elə bir ünsürdür ki, ismi birləşmədə əsas tərəfin növü və xüsusiyyətləri barədə müəyyən məlumatlar verir [70,s.379].

Radford həmin sözlərin sintaktik semantik xüsusiyyətini izah edərək yazır:

Necə ki, “yavaş yavaş”(slowly) zərfi “Eat slowly” (yavaş - yavaş ye) cümləsində yemək feilinin mənasını müəyyənləşdirir, “tall man” - (ucaboylu kişi) birləşməsində, keçmişdə deyildiyi kimi, “tall sifəti ismin (kişilərin) xüsusiyyətini ifadə edir və onu tamamlayır [56, s.265].

Kiçirdə görə, modifiyer söz, ibarə və frazalarda işlənərək isimləri deyil, fel, sifət və zərfləri Premodifiyer kimi işlənən söz qruplarının təsnifatını aşağıdakı kimiverməklər olar

Sifət və sifət tipli tərkib (fraz). Sifəttipli tərkib o deməkdir ki, birləşmə tərkibində bir sifət növü - əsas tərəf kimi çıxış edərək təyinedicisöz qrupları - yəni premodifiyer və postmodifiyerlə əlaqəyə girir. Məs:

Too heavy - çox ağır olan kimi

This is a perfectly good conversation as far as I'm concerned.

Bu mən gözlədiyim qədər olduqca yaxşı mükəllimə idi.

İsim və ismi tərkib

I like a wonderful spinach soup.

Mən yaxşı ispanaq supu xoşlayıram.

Bu ismi söz birləşməsində “soup”- nüvə, a - determiner, wonderful (sifət) və soup (isim) hər ikisi premodifiyer kimi çıxış edir. Deməli, bir isim və ya ismi fraza premodifiyer olaraq birləşmənin əsas tərəfi kimi işlənən isim, əvəzlik, substantiv sifət, əvəzlik və sayınmənasım tamamlaya və izah edə bilər. Qrinbaumdan bir misal:

It's a hundred and fifty pound job.

a - artikl Ç hundred and fifty (say) - determiner, pound (isim) - premodifiyer, job (isim) əsas tərəfdir.

“a hundred and fifty pound” ayrıcabir ismi birləşmədir ki, burada “pound”- əsas tərəf kimi çıxış edir, lakin “job” əsas tərəf kimi götürüləndə həmin ismi birləşmə onun təyinedəni - yəni premodifiyeri olaraq qəbul edilir.

The *coming* girl is my sister

A broken window (- a window which has been broken). - bir sınımış pəncərə. “A broken” feli sifəti əsas tərəf olan “window” sözü üçünl premodifiyer kimi işlənib. Başqa misal: A frozen lake (* a lake which is frozen) - buz bağlamış göl. A locked door - qıfıllanmış qapı.

Göründüyü kimi, bütün misallarda - break, freeze və lock feillərindən düzələn keçmiş zaman feli sifəti əsas tərəf olan isim - yəni window, lake və door sözləri üçün premodifiyer kimi işlənmişdir.

Malikiyyət bildirən ismi birləşmələr. Bu birləşmələr “s” şəkilçisi ilə düzəlir:

These are the old soldier's weapons.

Burada “soldier's” sözü “weapons” - yəni əsas tərəf üçün premodifiyer kimi çıxış edir. Bəzən bu tip birləşmələrdə məna daralır və məhdudlaşır, ancaq belə halda modifikasiya funksiyası daha qabarıq ifadə olunur. Qrinbaum aşağıdakı misal gətirərək bunu belə izah edir:

The girl's parents parallels their parents.

Bu tip birləşmələr prinsipə təyinedici funksiya daşıyır. “The girl's parents” (qızların valideyni) birləşməsinin ekvivalenti “their parent” (onların valideyni) birləşməsi ola bilər. Həmin birləşmələr eyni zamanda premodifiyer kimi işlənə bilər. Məs: a girl's school (qız məktəbi).

Beləliklə, demək olar ki, məna baxımından malikiyyət bildirən birləşmələrdə determiner funksiyası, həmin tip birləşmədə verilən modifiyer funksiyasından fərqlidir. Sonuncu funksiya baxımından bu forma “descriptive genitive” adlanır [65,s.100].

“Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis dilində ismi birləşmələrdə əsas tərəf - nüvədən öncə gələn sözlər, təyinedicilərdən(determiner) sonra yerləşə bilərlər. Bu söz qrupuna - sifətlər, sifət tərkibləri, isimlər, ismi tərkiblər, indiki (-ing) və keçmiş (-ed) zaman feli sifətləri, tamamlayıcı ismi tərkiblər, saylar, zarflar, tərkiblər daxildir. Hissəciklərlə düzələn tərkiblərdə wh (wh, clause) tipli ibarələr, zərf və sifət tamamlayıcı kimi çıxış edə bilər. Tamamlayıcılar ismi birləşmələrin tərkibində əsas tərəf - nüvə üçün premodifiyer funksiyasında çıxış etsələr də onlara az rast gəlinir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan və ingilis dillərində ismi birləşmələrin tədqiqi prosesində bir sıra nəticələr əldə edildi ki, bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Öncə mövzunun daha münasib dərki üçün nəzəri baza olaraq müasir dilçilikdə hər iki dil üzrə ismi birləşmələrin ümumi quruluşu ilə bağlı tərif və baxışlar saf-çürük edilərək müasir dilçilik elminin yeni nəzəri konsepsiyalarının irəli sürdüyü müddəlar əsasında burada bir sıra dəqiqləşmələr aparılmış, həmin birləşmələrin əsas struktur modelləri müəyyənləşdirilmişdir. Söz birləşmələrinin daha geniş və əhatəli tədqiq edildiyi Azərbaycan dilçiliyində, ingilis dilçiliyində ismi birləşmələrin sadə (iki komponentli) və mürəkkəb (üç və ya daha çoxkomponentli) növləri və onların tərkib hissələri üzrə bütün modellər konkretləşdirilmişdir:

Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrini birinci növü üzrə sadə və mürəkkəb model, nümerativ sözlərin işləndiyi mürəkkəbkonstruksiyaların isə başqa modelləri verilmişdir.

İngilis dilçiliyində söz birləşməsinə aid baxışlar təzadlı olmuş, hətta bəzi hallarda bu məfhum tam dəqiqləşməmiş nəzərə çarpır. Belə ki, burada fraza məfhumu həm bir söz, həm də iki və daha çox sözdən ibarət tərkibə şamil edilir. Ona görə öncə həmin məsələyə aydınlıq gətirilmiş, söz birləşməsinin azı iki müstəqil leksik vahiddən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir.

İngilis dilində ismi birləşmələr öndə və sonda işlənən söz qrupları əsasında təsnif edilmiş, birinci qrup üzrə təyinedicilər (ön, orta və son növ olaraq), premodifiyerlər, ikinci qrup üzrə postmodifiyerlər ayırd edilmişdir. Determinerlər birləşmədə əsas tərəfin - nüvənin mənasını konkretləşdirir, onun kəmiyyət və keyfiyyətini müəyyənləşdirir: ön determinerlər dörd söz qrupunu əhatə etməklə qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlik, çoxyönlü təyinedicilərdən ibarətdir. Ona, yeni determinerlərə artikl, işarə əvəzlilikləri, possessiv, relyativ və sual növ təyinedicilər daxildir və onlar eyni zamanda bir - biri ilə yanaşı işlənir. Lakin ön və son təyinedici sözlər eyni zamanda bir-biri ilə işləyə bilər. Premodifiyerlər ismi birləşmələrdə əsas tərəf nüvədən öncə gələn sözlər, təyinedicilərdən (determiner) sonra yerləşə bilirlər. Bu söz qrupu əvəzliliklər, sifət tərkibləri, isimlər, ismi tərkiblər,

indiki (-ing) və keçmiş (- ed) zaman feli sifətləri, tamamlayıcı ismi tərkiblər, saylar, zərflər, prepozitiv tərkiblər daxildir. Hissəciklərlə düzələn tərkiblərdə wh (wh - clause) tipli ibarələr, zərf və sifət tamamlayıcı kimi çıxış edə bilər. Həmin tamamlayıcılar ismi birləşmələrin tərkibində əsas tərəf - nüvə üçün premodifikasiya funksiyasında çıxış etsələr də onlara az rast gəlirik.

Əsas tərəf - yəni nüvədən sonra işlənərək onun mənasını izah edən və tamamlayan söz qrupu postmodifikasiya adlanır. Bu qrup sözlərə prepozitiv tərkiblər, relyativ tərkiblər, indiki (-ing) və keçmiş (-ed/en) zaman feli sifət tərkibləri, relyativ məsdər tərkibləri, əvəzləyici məsdər tərkibləri, zərflər, sifətlər, müqayisəli konstruksiyalar, israi tərkiblər daxildir. Həmin söz qrupunun adlarında bəzi fikir ayrılığı olsa da qrupların özünəməxsus strukturu və birləşmə daxilində işlənmə xüsusiyyətləri vardır.

Azərbaycan dili üzrə ismi birləşmələrin üç əsas struktur tipimüəyyən edildi: təyini söz birləşmələri, izafət birləşmələri və hər iki birləşmənin xüsusiyyətlərini daşıyan mürəkkəb konstruksiyalar. Birinci növ iki komponentli təyini birləşmələr üzrə beş əsas model (isim+isim, sifət+isim, say+isim, işarə əvəzliyi+isim, qeyri-müəyyən əvəzlilik+isim),

üçkomponentli birləşmələr üzrə 7 model aşkar edildi.

İngilis dili üzrə ədəbi mətnlərdə işlənən ismi birləşmələr üç fəqli qruplara ayrılır: birinci qrup: əsas tərəf nüvəyə nisbətdə ondan əvvəl gələn asılı tərəflə düzələn birləşmələr; ikinci qrup: əsas tərəf - nüvəyə nisbətdə ondan sonra gələn asılı tərəflə düzələn birləşmələr; üçüncü qrup: əsas tərəf - nüvəyə nisbətdə həm öndə, həm də sonda gələn asılı tərəflə düzələn birləşmələr. Bu qrupa ən azı üç komponentli birləşmələr daxildir.

Azərbaycan dilində üç növ təyini söz birləşmələri aparıcı yer tutursa, ingilis dili üçün bu xarakterik deyil. Azərbaycan dilində işlənən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin struktur və komponentləri əsasında qurulan modellərin ingilis dilində ekvivalentləri ilə bağlı bir sıra məqamları ortaya çıxarır. Birləşmənin əsas və asılı tərəfləri arasında qurulan mənsubiyyət əlaqəsi ingilis dilində "of phrase" şəklində qurulur.

Azərbaycan dilində işlənen birinci növ təyini söz birləşmələri və onların ingilis dilində ekvivalenti müqayisə apararkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, atributiv və substantiv əlaqə baxımından hər iki dilin strukturlarında oxşarlıq vardır: öncə təyin edən asılı tərəf, sonra təyin olunan əsas tərəf gəlir, ancaq Azərbaycan dilində isim və say arasında uzlaşma olmur, yəni “bir kitab” ilə “beş kitab” arasında struktur baxımından fərq yoxdur. Ancaq ingilis dilində say+isim birləşməsində, əsas tərəf sayə görə dəyişir və cəm halında işlənilir. Cəm şəkilçisi qaydalı variantda və “es” əlaməti ilə verilir, və yaxud qaydasız cəm halında işlənilir.

İşarə əvəzlilərinə də həmin prinsip iki dil üçün əvvəlki kimi qalır, yəni Azərbaycan dilində “bu”, “o” əvəzliyinin cəmi (bunlar, onlar) substantivləşir və təyinedici tərəf kimi çıxış edə bilmir, ancaq tək halda asılı tərəf kimi işlənilir. İngilis dilində isə bunun əksinə olaraq tək halda işlənen işarə əvəzliləri “that” və “this” tək isimlərlə, cəm halında işlənen işarə əvəzliləri - “those” və “these” isə cəm halında olan isimlərlə yan-yana gələrək birləşmə yaradır.

Başqa bir yandan, Azərbaycan dilində təyini söz birləşməsində isimdən qabaq bir neçə işarə əvəzliyi işlənə bilər, lakin bu hal ingilis dilində gündəlik dəbdə deyil. Əgər təkid məqsədilə “həmin” və “həman” əvəzliyi işlənersə, ingilis dilində “just” “exactly” tipli sözlər işlənilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Qanun, 1992, 245 səh.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feili sabit söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960, 203 səh.
3. Cəfərov S.A. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Maarif, 1968, 180 səh.
4. Əliyeva G. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin inkişaf tarixindən. NDU-nun Elmi əsərləri (Humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan, Qeyrət, 2002, №9, səh.117-119.
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1976, 278 səh.
6. Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, Təhsil, 2006, 445 səh.
7. Hüseyzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1954, 332 səh.
8. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. 5-ci cild. Bakı, Nurlan, 2008, 224 səh.
- Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət nəşriyyatı, 2007, 587 səh.
9. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. BDU.1992, 117 səh.
10. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, "Mütərcim", 2011, səh.70-71.

İngilis dilində

148. Enkvist. N.E. Linguistic stylistics The Hague: Mouton Press. 1973,p.25-26.
1. Analysis of Text and Discourse Ed. By W. Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1989, p.369-382.
2. Biber D., Conrad S., Leech G. Student Grammar of Spoken and Written English. Longman, Pearson, Education Limited, 2010.
3. Crystal D. Making Sense of Grammar. Carlton s. E. McLachlan, 2004.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.

5. D. Making Sense of Grammar. Cartoons. E. Mclachan, 2004; Gleason H. Linguistics and English
6. Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence:
7. Fairclough N.L. Critical discourse analysis: the Critical Study of Language. London: Longman. 1995, 280 pp.
8. Fairclough N.L., Wodak R. Critical discourse analysis. In: van Dijk
9. Firbas J. On defining the theme in functional interplay in functional sentence perspective. In the Prague School of Linguistics and Language Teaching, London: Longman. 1964, p.267-280.
10. Foley W.A. Information structure. The encyclopedia of language and linguistics. Oxford: Oxford University Press, 1996, 209 p.
11. Ford C. Grammar in interaction: Adverbial Clauses in American English Conversation. Cambridge: Cambridge University Press. 1993, 184 p.
12. Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. Moscow, Visshaya Shkola, 1979, 269 p.
13. Givon T. Syntax: A Functional-Typological Introduction. Vol. 1, Vol. 2, Amsterdam: Benjamins. 1984, 1990, 500 p.
14. Gläser R. The Stylistic Potential of Phraselological Units in the Light of Genre Analysis In A.P. Phraseology. Oxford: Clarendon Press, 1998, 125 p.
15. Grammar. N.York, 1966, Krusinga C. A. Handbook of Present-day English London, 1950,
16. Greenberg G. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements/Cambridge (Mass.) Universals of Human language MIT. 1963, 113 p.
17. Gundel J.K. Hedberg N. Zacharski R. Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse. Language. Vol. 69, No. 2. 1993, 6 p.
18. Musayev O. (Türksevər) İ., Hacıyev E., Hüseyinov A.R.A Practical Grammar of Contemporary English. Baku, Qismət”.

19. Poustma H.E. Grammar of Late Modern English, 2.ed Ed London, 1987, Wilson G.A Linguistic Reading. N.York, 1967.

20. Robert D. Van Valin, Randy J.Lapolla. Syntax: structure, meaning and function. Cambridge Univ.Press, 1998, 77 p.

21. Simpson J.M.Y. A First Course in Linguistics. Edinb urgh Universit y Press, 1979, 112 p.

22. Teun A. (ed.) Discourse studies. A multidisciplinary introduction. Vol. 2. Discourse as social interaction. London: Sage Publications. 1997, 284 pp.

Rus dilində

23. Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов. Русский язык в школе. Наука. 1936, № 1. стр.58-61.

24. Адмони В.Г. Полевая структура частей речи. В кн.: Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов).Л., Наука. 1968,стр.98-106.

25. Актуальные вопросы английской фразеологии. Рязань. Высш. Шк., 1975, 178 стр.

26. Амосова Н.Н. Основы английской этимологии. Л., Просвещение. 1963, 209стр.

27. Апрезов Ю.Д. Лексическая семантика. М., Изд. иностр. литературы, 1974, 120стр.

28. Аракин В.Д. Типология языков и проблема методическогоМпрогнозирования. М., Высш. Шк., 1989, 104стр.

29. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., Изд. иностр. литературы, 1986, 295 стр.

30. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М., Изд. иностр. литературы, 1973, 209стр.

31. Ахманова О.С. К вопросу о словосочетаниях в современноманглийском языке. ИЛНОЛЯ, 1950 М.: Изд-во АН СССР, 1950, Т. 9, Вып.

32. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии английского языка. М., Изд. иностр. литературы, 1975, 242 стр.
33. Бархударов Л.С. Синтаксис простого предложения английского языка. М., Изд. иностр. литературы, 1975, 152 стр.
34. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., Лит. Иностр язык. 1960, 442 стр.
35. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., Изд-во АН СССР, 1986, 125 стр.
36. Блох М.Я. Вопросы изучения грамматического строя языка. М., Изд. иностр. литературы, 1978, 125 стр.
37. Блумфилд Л. Язык. М., Прогресс. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. Грозный, Изд. 1968, 53 стр.
38. Булаховский Л.А. Введение в языкознание [Текст]: учеб. пособие-Москва, Учпедгиз. Ч. 2. 1953, 178 стр.
39. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л., Просвещение. 1975, 128 стр.
40. Вейсалли Ф.Я. Структура и семантика текста. Баку, Мютарджим, 2008, 278 стр.
41. Вейсалли Ф.Я. Тарасова Д.В. Проблема дискурса в современной лингвистике. *Azərbaycanda xarici dillər*, Bakı, NO. 2/2007, стр. 17-24.
42. Вейхман Г.А. Новое в английской грамматике. М., 1990. Выготский В. Классификация дискурса. М., Прогресс, 1978, 192 стр.
43. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., Учпедгиз, 1975, 292 стр.
44. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. Перевод с английского. Серия «Лингвистическое наследие XX века», 2006, 230 стр.
45. Есперсен О. Философия грамматики. «Изд-во иностранной литературы. М., 1958, Crystal.
46. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М. Высшая школа. 1981, 101 стр.

47. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология (1-ая часть). Братислава, 1960, 41-46стр.
48. Кононов. А.Н., Нигмашов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. «История лингвистических учений. Средневековый Восток» Л.. Наука. 1981, 153стр.
49. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. М., Высшая школа, 1974, 202 стр.
50. Миролюбов А.А., Рахманов И.В., Цетлин В.С. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., Просвещение. 2003, 504 стр.
51. Мухин А.М. Структура предложений и их модели. Изд. «Наука», Л., 1968, 76стр.
52. Мячина А.В. О лингвистической валентности и ее реализации в контексте. Вопросы английской контекстологии. Л., 1974, стр.146-159.
53. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир: ВГПИ, 1974, 222 стр.
54. Никитин М.В. Лексическое значение слова. Структура и комбинаторика. М.: Высшая школа, 1983, 127 стр.
55. Николаевская Р.Р. Некоторые закономерности снятия ограничения на сочетаемость в современном английском языке: Автореф. дис.....канд. филол. наук. М., 1974, 22 стр.
56. Новое в лингвистике. Гипотеза Сепира-Уорфа. Вып. 1. М., 1969, стр.111-121.
57. Пальмер Г.Е. Устный метод обучения иностранным языкам. М., Учпедгиз, 1960, 165 стр.
58. Сусов И.П. Введение в языкознание. М., Восток-Запад, 2006, 17 стр.
59. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.